

FALE ALEA 'O TONGA

KO E

LEKOOTI

'O E FEME'A'AKI 'A E HOU'EIKI

MEMIPA 'O E

FALE ALEA 'O TONGA

Fika : 12/2010

'Aho: Tuapulelulu ko hono 17 'o sune, 2010

Fai 'i Nuku'alofa. Tongatapu

HOKOHOKO

LOTU MO E TALI	3 - 4
ALEA'I E BUDGET	5 - 61

APPENDIX:

- I. 'ASENITA

- II. FAKAIKIIKI E FEME'A'AKI E HOU'EIKI MEMIPA

Fale Alea 'o Tonga,
Nuku'alofa.

'Aho Tu'apulelulu 17 'o Sune, 2010.

Taimi : 9.30 - 10.15 Pongipongi.

Satini Le'o : Me'a mai e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea. ('Eiki Nopele Tu'ilakepa).

'Eiki Sea Fale Alea : Malo Hou'eiki. Kole ki he Kalake ke fai e Lotu 'a e 'Eiki, fakamolemole. (Na'e hua mo tataki leva e Lotu 'a e 'Eiki 'e he 'Eiki Minisita Pa'anga Humai, Sione Teisina Fuko, pea kau kotoa ki ai e Hou'eiki 'o e Fale ki hono hiva'i, 'o lava lelei ai e ouau Lotu 'o e pongipongi ni).

'Eiki Sea Fale Alea : Malo. Kalake fai 'etau Tali Ui.

Kalake : Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, 'Eiki Palemia mo e Hou'eiki Minisita mo e Hou'eiki Nopele 'a 'Ene 'Afio, kae'uma'a e Kau Fakafofonga e Kakai, kae 'ataa ke fakahoko atu hono Ui e Fale ki he pongipongi ni.

'Eiki Sea 'o e Fale Alea.

'Eiki Nopele Tu'ilakepa - Fakafofonga Nopele Fika 1 'o Vava'u.

Hou'eiki Minisita 'o e Kalauni.

'Eiki Palemia - Toketa Feleti V. Sevele.
'Eiki Tokoni Palemia - Toketa Viliami T. Tangi.
'Eiki Minisita Fonua & Savea - Nopele Tuita.
'Eiki Minisita Ako - Toketa Tevita H. Palefau
'Eiki Minisita To'utupu, Ako
Ngaue & Sipoti - Nopele Tu'ivakano.
'Eiki Minisita Ngaue, Malini &
Fefononga'aki - Nopele Nuku.
'Eiki Minisita Takimamata - Fineasi Funaki.
'Eiki Minisita Pa'anga - Afu'alo Matoto.
'Eiki Minisita Fefakatau'aki &
Ngaahi Ngaue'anga - Lisiate 'Akolo.
'Eiki Minisita Ngoue, Vaotaataa
& Toutai - Pilinisi Tu'ipelehake.
'Eiki Minisita Fetu'utaki &
Ma'u'anga Fakamatala - 'Eseta F. Fulivai Fusitu'a.
'Eiki Minisita 'Atakai - Nopele Ma'afu Tukui'aulahi.
'Eiki Minisita Pa'anga Humai - Sione Teisina Fuko.
'Eiki Minisita Lao - Samiu Kuita Vaipulu.
'Eiki Kovana Ha'apai - Nopele Tu'iha'angana.

Hou'eiki Fakafofonga Nopele.

‘Eiki Paloni Fielakepa	-	Fakafofonga Nopele Fika 1, Tongatapu.
‘Eiki Nopele Vaha’i	-	Fakafofonga Nopele Fika 2, Tongatapu.
‘Eiki Nopele Fulivai	-	Fakafofonga Nopele Fika 2, Vava’u.
‘Eiki Nopele Havea Tu’iha’ateiho	-	Fakafofonga Nopele Fika 1, Ha’apai.
‘Eiki Nopele Fakafanua	-	Fakafofonga Nopele Fika 2, Ha’apai.
‘Eiki Nopele Lasike	-	Fakafofonga Nopele Vahefonua ‘Eua.
‘Eiki Nopele Tangipa	-	Fakafofonga Nopele Ongo Niua.

Hou'eiki Fakafofonga ‘o e Kakai.

Samuela ‘Akilisi Pohiva	-	Fakafofonga Kakai Fika 1, Tongatapu.
‘Isileli Pulu	-	Fakafofonga Kakai Fika 2, Tongatapu.
William Clive Edwards Tongatapu.	-	Fakafofonga Kakai Fika 3,
‘Etuata S. Lavulavu	-	Fakafofonga Kakai Fika 1, Vava’u.
‘Uliti Uata	-	Fakafofonga Kakai Fika 1, Ha’apai.
Sunia Manu Fili	-	Fakafofonga Kakai ‘o e Vahefonua ‘Eua.
Sione Feingatau ‘Iloa	-	Fakafofonga Kakai ‘o e Ongo Niua.

Kalake : ‘Eiki Sea kau toe fakaongo atu hono Ui e Fale.

‘Eiki Sea Fale Alea : Lelei Kalake.

Kalake : ‘Eiki Minisita Fonua & Savea, ‘Eiki Minisita Ngoue, ‘Eiki Minisita Takimamata, ‘Eiki Nopele Tangipa, Samuela ‘Akilisi Pohiva, ‘Isileli Pulu, William Clive Edwards. ‘Eiki Sea ‘oku folau atu ki tu’apule’anga ‘a e ‘Eiki Minisita Fonua. Poaki mai e ‘Eiki Minisita Ngoue, pea ko e toenga e Hou’eiki Memipa ‘oku ou tui te nau toki me’a tomui mai pe, malo.

‘Eiki Sea Fale Alea : Malo Kalake. Fakatapu atu ki he ‘Eiki Palemia, kae’uma’a e Hou’eiki Minisita. Fakatapu atu ki he ‘Eiki Kovana Ha’apai. Fakatapu atu ki he Fakafofonga e Hou’eiki Nopele ‘o e fonua. Fakatapu atu ki he Kau Fakafofonga e Kakai kae’uma’a foki ‘etau kaungaue. Hou’eiki, malo mu’a ho’omou laumalie. Hange pe ko e me’a kuo mou mea’i, ko e taimi totonu pe eni ‘etau ngaue. ‘Oku ‘aho ‘e tolu ‘i he uike, ka ko e fakakoloa ki he motu’a ni, neongo ko e vakai atu ‘oku ‘ikai ke kakato e Hou’eiki ‘i Fale ni, ka ‘oku ‘i ai e ngaahi ngafa fatongia. Ka ‘oku tau fakafeta’i pe koe’uhi ko ho’omou kei laumalie lelei, pea lakoifie pe a Siaso Tupou V, pea kei vilingia e fuka i Pangai, pea ‘oku kei hao lelei pe e kakai ‘i he fonua ko Tonga. Hou’eiki ‘oku ou tui ko ho’omou ‘asenita ena homou ..., ka ko e ki’i me’a ko ena ‘oku tufa atu he taimi ni ‘e he taha ‘o e Kaungaue, ke mou ki’i me’a hifo ki ai koe’uhi ko e Lao ‘a e ‘Atita, koe’uhi ‘oku toki ‘omai ‘a e palani ngaue ‘i he taimi ‘oku alea’i ai ‘a e Patiseti, ka ko e ‘oatu pe ke mou me’a ki ai he ‘oku totonu ke kau mo e palani ngaue ko ee ‘a e ‘Atita, ‘o hange ko ia ‘oku mou mea’i, ‘oku kau mo ia ‘i he malumalu ‘o e Fale Alea ‘o Tonga, ‘a e ‘Atita. Pea ko e anga ia e tu’u ‘a e Lao, ka ‘oku ou tui he ko e ki’i taimi nounou ko eni, ‘oku ou kole atu mu’a ke fokotu’u atu mu’a ki ‘apongipongi. ‘o kapau e loto ki ai e Fale ni, ke mou me’a mai ke

fai ha feme'a'aki kae tautautefito ki he ongo tafa'aki ko eni 'a e Hou'eiki mo e Kakai, pea pehe foki kia moutolu, Hou'eiki 'o e Pule'anga, ko e palani ngaue ia 'a e 'Atita, 'oku toki 'omai pe ia ki Fale Alea ni, 'a ia na'e toki 'omai pe ia ki he motu'a ni 'i Ma'asi, ka ko hono lava eni hono paaki, pea 'oku 'omai fakataha ia mo e Patiseti ko ee 'a e fonua. Ka 'oku ou lave'i pe 'oku fai e Fakataha Tokoni 'apongipongi, mahalo na'a sai ange e houa efiafi, ke lele mai e matu'a ko eni mei he 'Atita 'o fai hano fakama'ala'ala, he 'oku mahu'inga 'aupito 'aupito ia he ko e Lao ia kuo 'osi tali 'e he Fale ni. Kuo pau pe ke kau mo e palani ko eni hono tali mo me'a ki ai e 'Eiki Minisita Pa'anga, he 'oku 'iai e 'u palani ngaue 'a e 'Atita, ke fakahoko 'aki honau fatongia 'i he vaha'a taimi mo e vaha'a taimi 'a ia 'oku ha atu ia kia kimoutolu, Hou'eiki. 'Oku 'ikai ke toe 'i ai ha me'a ia 'oku lave'i 'e he motu'a ni, mahalo ko e me'a mahu'inga taha pe 'oku ha atu 'i he fika 4, ko e Lao ko ia ki he Pa'anga ki he Ngaahi Ngaue 'a e Pule'anga 'i he 2010/2011. 'Eiki Minisita Fefononga'aki. Na'e 'i ai ha me'a na'a ke ki'i tokanga ki ai, na'a ke ki'i...

'Eiki M/Fefononga'aki : Fakatapu atu pea mo e 'Eiki Sea. Tapu mo e 'Eiki Palemia, kae'uma'a e Hou'eiki Minisita. Tapu pea mo e Hou'eiki fakafofonga e Kau Nopele, pehee foki ki he Kau fakafofonga e Kakai. 'Eiki Sea, ko e me'a ia 'oku fakahoha'a atu ki ai e motu'a he pongipongi ni, 'Eiki Sea, 'o fekau'aki pea mo e fakahoha'a na'e fai 'aneafi pea na'e 'ikai ke fiamalie e motu'a ni ki ai, 'o fekau'aki pea mo e

'Eiki Sea Fale Alea : 'Eiki Minisita, koe'uhi ko e fekau'aki pea mo 'etau Miniti, na'e 'ikai te tau Fale Alea 'aneafi. Ko e 'aho Tusite.

'Eiki M/Fefononga'aki : 'O, ko e 'aho Tusite, pea na'a ku tui 'oku 'ikai ke fe'unga 'a e fakahoha'a ko ia pea mo e Tohi Tu'utu'uni ko ee 'o e Fale, pea mo e Konisitutone. Ka koe'uhi na'e 'ikai ke 'ia ha taimi ke fai atu e fakahoha'a, 'i he 'aho Tusite, pea ko ia 'oku toki fai atu ai e fakahoha'a he pongipongi ni, 'o fekau'aki eni pea mo e 'uhi, pea mo e fakahoko ha me'a 'i he Fale Alea ni 'oku 'ikai mo'oni, 'o fakatatau ia ki he Kupu 70 ko ee 'o e Konisitutone, pea 'oku 'uhinga ai e fakahoha'a atu ko eni he pongipongi ni he koe'uhi ko e fakahoha'a ko eni na'e fekau'aki ia pea mo e Pule Lelei, pea mo e Tali Ui ko ee ki he kakai, pea mo e ho'ata ko ee 'o e ngaue ke ho'ataa malie. Ka 'i he fo'i malie ko ee 'o e fo'i fakahoha'a ko ia, Sea, pea na'e kau ai pea mo hono tukuaki'i 'i he faka'uhinga ko ee 'a e motu'a ni, 'oku 'ikai ke lava 'a e 'u me'a sivi ko ee ko e 'o e fa'unga ko eni 'o ngaue. Pea koe'uhi kuo tau a'u mai eni ki he tu'unga ko ee, 'Eiki Sea, ko e taataaiku eni 'o 'etau ngaue ko eni 'i he Fale Alea ko ee 'o e lolotonga 'o e taimi ni, pea 'oku tui e motu'a ni, 'oku kei ngaue pe e 'u me'asivi, ka ko hono 'ikai ke ngaue'aki. Pea 'oku ou hanga leva 'o fakahoha ko ee ki ai, ki he me'a na'e fai ko ee heni, 'a e Fika 1 ko ee 'o Tongatapu ni. Na'a ne hanga 'o too 'ene fakamamafa, 'Eiki Sea, 'i he Pule Lelei, 'i he tali ui ko eni 'a e ngaahi fatongia, ki he feitu'u ko ee 'oku tali ui ki ai, hange ko e Fale ni 'oku tau tali ui ki he kakai. Pea mo e fakama'ala'ala e me'a kotoape, ke ma'ala'ala lelei ki he kakai e fonua, Sea. Pea na'a ne hanga 'o me'a'aki ai e me'a ko eni. Na'a ne fakataataa'aki. Na'e tu'utu'uni 'a 'Ene 'Afio ki he Fakataha Tokoni ke vahe'i e pa'anga e 12 miliona ke ngaahi'aki e Palasi.

'Eiki Sea Fale Alea : 'Eiki Minisita, ki'i tokoni mai ange ki he motu'a ni, fakamolemole, koe'uhi he'ikai ke kakato hoku fatongia. Ke me'a mai pe 'oku ou toki fakatokanga'i ange 'oku 'ikai ke 'i heni e Fakafofonga Fika 1. Na'a 'oku sai ke toki me'a mai mu'a e Fakafofonga Fika 1, he koe'uhi ko e me'a ko ena 'oku ke me'a mai ki ai, 'oku mo'oni e Feitu'una, he 'aho Tusite,

ka ko e tali mai 'e he Feitu'una e me'a ko ee na'e me'a ki ai e Fakafofonga Fika 1, ka 'oku mahu'inga ki he Fale ni ke 'i heni e toko taha ko eni, ke 'i ai ha'ane tali ki he me'a ko ena 'a e Feitu'una.

'Eiki M/Fefononga'aki : Ko ia, 'Eiki Sea. Ko 'eku faka'osi atu pe eni ia 'eau, pea kapau 'e 'osi pe ko ia pea tuku, 'io, pea 'oatu pe mo 'eku fokotu'u pea tali ke toki me'a mai e Fakafofonga. Ka koe'uhi ko 'ene tu'u ko ee he taimi ni 'oku vaeua e fakahoha'a ia, ke u hiki hange ko hono ma'u fakalukufua. He ko e fakahoha'a 'a e motu'a ni, 'Eiki Sea, ko e fakahoha'a ki he Feitu'una, koe'uhi 'oku fekau'aki eni pea mo e anga ko ee 'i he Fale, pea ko e 'uhinga ia 'eku fakahoha'a atu ki he Feitu'una. Pea ko 'ene me'a ko ia 'o pehee na'e tu'utu'uni 'e he Fakataha Tokoni ke 'omai e 12 miliona ke ngaahi'aki e Palasi faka-Tu'i. 'Eiki Sea, ko e motu'a ni 'oku Memipa 'i he Komiti ko ia. Na'e 'ikai ke 'i ai ha'aku ma'u pehee. Pea 'oku ou tui leva 'i he Kupu 70, kuo fai e fakahoha'a 'i he 'ao e Fale Alea, 'oku 'ikai mo'oni. Pea ko hono fakalea ko ee taha, 'oku 'i ai e lohiaki'i e Feitu'una, pea mo e Fale ni, kae'uma'a 'a e kakai ko ee fonua. He na'e to e fakamamafa ki he Tali Ui, pea mo ma'ala'ala malie. Pea kuo 'osi ma'u 'e he kakai ia 'i he 'aho Tusite 'a e fakahoha'a ko ia. Pea 'oku ou lave'i pe na'e feinga atu e Palemia ke fakahoko atu 'a e tali, ka na'e 'ikai ke tali 'e he Sea ke faka'osi koe'uhi ko e taimi. Ka koe'uhi ko 'eku kautonu ko eni 'i he me'a ko eni, 'Eiki Sea, 'oku 'uhinga ai 'eku 'oatu ko ee ki he Feitu'una. Pea 'oku ou tui ko e Kupu 70 ko ee 'o e Konisitutone, 'oku maumau ai. Ko e ngaahi me'asivi, ko e ngaahi me'a sivi eni 'oku kau ai e kupu 70 ko ee 'o e Konisitutone. Pe ko e makatu'unga ia e fakahoha'a, Sea, ko e 'oatu ki ho Fale, 'a e fakamatala 'oku 'ikai mo'oni, pea 'oku 'ikai ke fai e tali ui totonu ki he kakai e fonua, pea 'oku 'ikai ke 'omai e fakamatala totonu ki ho Fale 'eiki, Sea. Pea kapau he 'ikai ke hanga 'e he toko taha ko eni 'o 'omai e ngaahi fakamo'oni ko ee na'a ne me'a mai 'aki, ko e Tu'utu'uni Fakataha Tokoni, pe ko e Miniti e Fakataha Tokoni, 'Eiki Sea, 'oku ou fokotu'u atu e kupu 70, ke ngaue'aki 'e ho Fale. Ka koe'uhi ko 'eku mahu'inga'ia, ko 'etau faka'alu eni, ko 'etau to'u Fale Alea faka'osi eni, 'a ia 'oku taku mei he Fale ni, 'oku 'ikai ke ngaue 'a e fa'unga, pea 'oku 'ikai ke ngaue 'a e ngaahi me'asivi. Pea ko e 'uhinga ia, Sea, 'eku fokotu'u atu. Tau sivi'i mu'a pe 'oku ngaue e me'asivi. He 'oku ou tui ko e ngaahi me'asivi ko eni ko e vaivai fakaetangata pe. Ka 'oku 'i ai e me'asivi ko ee ke fai'aki hono fakatonutonu 'a 'etau tali ui ko ee ki he kakai e fonua, kae'uma'a 'a e Feitu'una pea mo e Fale 'eiki, Sea. Pea 'oku ou tuku atu e fokotu'u ko eni ki he Feitu'una, kae'uma'a e tepile 'a e Hou'eiki, mo e tepile 'a e Kau Fakafofonga e Kakai, 'i he tui 'a e motu'a ni 'oku maumau e kupu 70, koe'uhi ke fai ki ai ha tu'utu'uni, Sea. Pea 'oku ou tui pe, Sea, 'oku ou tui pe mahalo 'oku tonu pe ke fai pe 'a e fakahoha'a, he ko eni ko e Fakafofonga eni kuo me'a mai. Pea koe'uhi na'a ke fakahoko mai foki, Sea, ke tatali koe'uhi ke 'i heni koe'uhi ke fai ha'ane tali.

Ka ko e me'a ko ee 'e taha 'oku ou fakahoha'a atu , Sea, koe'uhi he 'oku 'asi kotoa pe 'ene me'a ko eni 'i he miniti ko ee 'o e 'aho Tusite. Ka ko e ngaahi me'a ko ee na'e to ai 'ene fakamamafa, Sea. Ko e Pule Lelei, pea mo e Tali Ui, mo e 'ikai ke malava 'a e fa'unga ko eni 'o ngaue 'a e ngaahi me'asivi, na'a ne pehee, ko e fokotu'utu'u ngaue 'oku faka'ofa'ofa ia, ka 'oku 'ikai ke lava e ngaahi me'asivi ia 'o ngaue. Pea ko e 'uhinga ia ko ee 'oku 'oatu ai 'i he pongipongi ni, 'oku mea'i pe 'e he Feitu'una, 'oku ou tui pe au ia ko e ngahi me'asivi ko eni 'oku kei ngaue 'o kapau te tau ngaue'aki. He kuo 'osi 'i ai pe e me'asivi ia ke ta'ofi'aki e lohiaki'i e Fale Alea, 'omai 'a e fakamatala loi pea mei he Fakataha Tokoni, 'o tufaki ke fanongo ki ai e kakai e fonua. Pea ko hoku fatongia eni ko eni 'i Fale Alea ni, ke fakatonutonu 'a e ngaahi fakamatala ko ia, he na'e 'uhinga 'ene tu'u 'i he Lao, Sea, ke 'oua 'e ngaue hala 'aki 'a e

ngaahi mafai ko eni. Pea ko e fakahoha'a ia, Sea, 'oku 'oatu he pongipongi ni, ko e ta'efiemalie 'a e motu'a ni koe'uhi pea na'a ne me'a 'o pehee. Ko 'etau maumau ni ko e ngaahi tu'utu'uni 'oku hifo mei 'olunga. Pea fakataataa'aki leva 'a e tu'utu'uni ki he Fakataha Tokoni ke vahe'i 'a e pa'anga e 12 miliona ke fai 'aki e ngaue ki he Palasi.

'Oku 'ikai ko ha tukuaki'i eni 'oku si'isi'i, Sea, pea ko e taimi pelepelengesi eni 'a 'etau fokotu'utu'u ko eni ki he Pule'anga fo'ou. Pea na'a ne toe me'a pe 'o pehee, Sea. Kapau 'oku kei fai tu'utu'uni e Tu'i, 'oku 'ikai ke falala ia ki he fa'unga ko eni ko ee 'oku 'ai ke tau nga'unu ko ee ki ai. Pea ko hono pelepelengesi ia 'o 'etau ngaue ko ee 'oku fai ko ee 'I heni, pea tau a'u ko ee ki he fili ko ia. Pea 'e lava pe 'i he ngaahi fakamatala ia ko eni, Sea, ke ne hanga 'eia 'o toe veuki e kakai, 'o fakatatau ki he ngaue lahi kuo fai 'e he Fale Alea, pea mo e Feitu'una, liliu e ngaahi Lao, ngaahi me'a na'e finangalo e Tu'i ke to'o hono mafai koe'uhi kae tuku mai ki he kakai e fonua ke fai hono fakalele 'o e Pule'anga ko eni, pea 'osi ko ia, ko e me'a ko ee 'aneafi, te ne malava pe ke maumau'i katoa 'a e ngaue ko ee kuo 'osi fai. He ko e liliu lahitaha ko ee kuo fai, Sea, ko e hanga 'e he Tu'i 'o tukuange mai hono ngaahi mafai faka-executive, pe faka-Pule'anga, ke fakalele 'e he Fale ko eni. Ka 'i he me'a ko ee 'aneafi, 'oku 'ikai ke toe falala ia ki he founga ko ia. Pea 'oku 'i ai leva 'a e tala'a 'a e motu'a ni, koe'uhi ko e kakai e fonua, he ko nautolu 'oku 'amanaki ke tuku atu ki ai e ngaahi fatongia ko eni, Sea.

'Oku ou tui pe, Sea, kuo mahino atu 'a e fakahoha'a 'a e motu'a ni ki he Feitu'una, pea koe'uhi pea tuku atu ki he Fale. Pea 'oku ou tuku atu pea mo e kupu ko ee kuo ne maumau'I, ko e Kupu 70. Pea 'oku ou tui pe 'oku ne maumau'i pe pea mo e Tohi Ngaue ho Fale, Sea. Malo, faka'apa'apa atu.

'Eiki Sea Fale Alea : Malo 'Eiki Minisita. 'Eiki Minisita 'oku mo'oni pe e me'a 'a e Feitu'una koe'uhi ko e fatongia ia e Feitu'una, ka ko e Memipa eni 'oku 'i heni, 'a e Fakafofonga Fika 1 'o Tongatapu. 'E Fakafofonga Fika 1 'o Tongatapu, ko e me'a 'oku fokotu'u mai 'e he 'Eiki Minisita, 'oku maumau'i 'e he Feitu'una 'a e Kupu 70 'i he Konisitutone. Ka na'a ku fehu'i ki he Fakafofonga ko eni 'a e Fale Alea, 'o fakafekau'aki ki he kupu ko ia, pea 'oku fu'u mahu'inga 'aupito 'aupito ki he motu'a ni, koe'uhi 'oku ke mea'i lelei pe 'e he Feitu'una, ko e me'a ko ia na'a ke tukuaki'i 'i he Fale ni, 'oku 'ikai ke mahino ki he Feitu'una, pe koeha koa e tu'unga 'oku 'i ai 'a e liliu faka-Politikale, mo e mafai 'o 'Ene 'Afio. Pea taha e tukuaki'i na'e fai 'e he Feitu'una 'i he Fale Alea ni, 'o fekau'aki ko eni pea mo e mafai 'o 'Ene 'Afio, tapu mo ia. 'Oku tu'utu'uni mai pe ia 'i he Fakataha Tokoni ke to'o ha pa'anga e 12 miliona, pea 'oku mahino ki he motu'a ni 'a e me'a ko ee 'oku me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisita 'o fakafekau'aki pea mo e

Samuela 'Akilisi Pohiva : Sea, kau ki'i fakanounou ange mu'a ka tau kamata, tau hoko atu. Ki'i me'a nounou pe.

'Eiki Sea Fale Alea : Ki'i mamalie kae 'oleva ke u 'osi atu. Ko 'eku 'osi pe ko ia pea ke me'a mai leva e Feitu'una. Hange 'oku ou vakai atu 'oku ke tuputamaki e Feitu'una, ka ko e me'a pe ia 'oku fakahoko mai ki he motu'a ni. Ka ko 'eku fakahoko atu na'e ke toki me'a mai. Ka 'oku ou tuku atu ki he Feitu'una ke 'ai ange ha'o me'a fekau'aki mo e me'a ko eni 'oku me'a mai ki ai e 'Eiki Minisita.

Samuela ‘Akilisi Pohiva : Fakatapu atu ki he Feitu’una, Sea, ‘uma’a e Hou’eiki ‘o e Fale ni. Kimu’a ke fai ha’aku ki’i fakahoha’a, ‘oku ‘ikai ke u ‘amanaki ke u fakamoleki e taimi ‘o e Fale ni he me’a maumautaimi ko eni. Mole hotau taimi. Kaneongo ia te u ‘oatu ha ki’i tali.

‘Eiki Sea Fale Alea : Fakafofonga, ‘oku ‘ikai ke sai ho’o fa’ahinga me’a ko ia ke ke me’a pehee ‘i he Fale ni.

Samuela ‘Akilisi Pohiva : Sea, me’a lelei pe kau talaatu ‘ene maumau taimi.

‘Eiki Sea Fale Alea : ‘Oku ‘ikai ke sai ki he motu’a ni ke ke me’a mai ‘oku maumau taimi he me’a ‘a ha Memipa ‘i he Fale ko eni. He’ikai ke kataki’i ‘e he Feitu’una ke me’a atu ha Memipa ‘oku maumau taimi ‘a e me’a ‘oku ke me’a ki ai. ‘Ai ma’upe ke fairness e me’a ko ia ‘i hotau Fale ni. Me’a mai pe e Feitu’una ia he me’a ko ee ‘oku ke me’a ‘aki, he ko e ‘uhinga ko e me’a ko eni ‘oku ‘omai ‘e he ‘Eiki Minisita ia ‘oku mo’oni na’e hoko he ‘aho Tusite.

Samuela ‘Akilisi Pohiva : Malo Sea. Sea, ‘oku ou fie lave ki he press release from the office of the Lord Chamberlain, pea ‘oku pehee hono taumu’a. New extension to the Royal Palace.

‘Eiki Sea Fale Alea : ‘Eiki Fakafofonga, ‘oku te’eki ai ke u ma’u ‘eau e tohi ko ena. Ko e me’a ko eni na’e tukuaki’i mai ‘e he ‘Eiki Minisita, na’e tonu pe ke ke me’a mai ‘oku ‘iai ho’o tali ‘o fekau’aki mo e pepa ko ia pea ‘omai ke u vakai ki ai. Ko e me’a ko ee ho’o vakai ki ai, me’a ki ai e Feitu’una, kae me’a pe e Fale ni ‘o nau fanongo, ‘oku ‘ikai ke fakapapau’i e pepa ko ena ‘oku ke me’a ki ai, ‘e he motu’a ni, ‘i he’eku vakai atu ki he Feitu’una.

Samuela ‘Akilisi Pohiva : Sea, ko e press release eni mei he ‘ofisi na’e tufa ki he kakai e fonua.

‘Eiki Sea Fale Alea : ‘Oku totonu ke lave’i ‘e he motu’a ni pea mea’i ‘e he Fale. Ko e me’a ko ee ki ha’o me’a toko taha mai heni, he’ikai ke hoko ia ko ha fakamo’oni ki he Fale ni. ‘Io.

Samuela ‘Akilisi Pohiva : Sea, kau kole atu. Kau feefee? Ko e me’a eni na’a ku fakafalala ki ai.

‘Eiki Sea Fale Alea : To’o mai ange e pepa kiate au. Hou’eiki, ‘oku ou kole mu’a ke toloi e Fale, ke tau ki’i toloi mu’a kae ‘omai e papa ko eni ‘o tufaki ke mou me’a ki ai

Samuela ‘Akilisi Pohiva : Sea, ‘oku ou kole atu ‘oku nounou ‘eku tali ‘aku. Ka tau hoko atu ki ha me’a ‘oku ‘aonga.

‘Eiki Sea Fale Alea : He’ikai ke u fiema’u ‘eau ke ke lau e pepa ko ee, fakamolemole ki he Feitu’una.

Samuela ‘Akilisi Pohiva : ‘Oku ma’u ‘e he Palemia mo e Tokoni Palemia e pepa ko ena.

‘Eiki Sea Fale Alea : ‘Eiki Palemia, ‘oku mo ma’u e pepa ko eni?

‘Eiki Palemia : ‘Eiki Sea, tapu mo e Feitu’una, ‘Eiki Sea, ‘oku ‘ikai te u ma’u ‘eau ia ‘i heni, ‘a e me’a ko ena, ‘Eiki Sea. ‘Oku ou kole atu pe, Sea. ‘Ai pe ‘o fotokopi’i ‘o ‘omai kae hoko atu pe ‘ene malanga ke tau a’u ki he mo’oni e me’a ko eni.

‘Eiki Sea Fale Alea : Ka ‘oku sai pe ki he Feitu’una, ‘Eiki Palemia?

‘Eiki Palemia : Ko e photocopy ‘a e me’a, ‘Eiki Sea, he taimi ni ‘o tufa’i mai, ‘i he taimi ni pe.

‘Eiki Sea Fale Alea : ‘Omai kiate au, Fakafofonga. Mou ki’i me’a pe hena, Hou’eiki Minisita, fakamolemole pe, koe’uhi ko e me’a ko ena ‘oku fo’ou ‘aupito ia ki he motu’a ni ke ‘omai he pongipongi ni. Ka ‘oku fiema’u ke tali e Memipa ko eni. Na’a ku ‘osi fakahoko atu pe ki he Feitu’una, ke ke tatali kae ‘oua ke me’a mai e Memipa ko eni, pea ko eni kuo me’a mai e Memipa, pea ‘oku totonu pe ke ‘i ai e tali ‘a e Memipa, he ‘oku ‘i ai e mo’oni ‘a e Memipa ko eni. Kae fefe mnu’a ke tuku mai ke mau paaki. He’ikai ke lava e pepa ko eni ‘o paapaasi tahataha ke mou me’a ki ai. Ka mau paaki he ‘e vave ‘aupito ‘aupito pe ia, ka ‘oku mahu’inga he ‘oku fanongo e kakai e fonua, he ‘oku fakapalangi e me’a ko eni. ‘E vave ‘aupito pe hono ‘ai ‘e he matu’a ni.

Samuela ‘Akilisi Pohiva : Sea, kau ki’i tokoni atu pe mu’a fakamolemole, na’a ke pehe ‘oku ou .. Ko e me’a ko ena ‘oku ou ‘oatu, kuo ‘osi public ia. Na’e tufa ia, pea na’e ma’u ai ‘emau tatau ‘amautolu, pea ‘oku ou tui na’e ‘osi tufa ki he Palemia, Tokoni Palemia, mo e katoa e Kau Minisita. ‘Oku ‘ikai ko ha me’a ena ia ‘a’aku. Ko e me’a ena na’e ha’u mei he ‘ofisi ko ena ‘oku tu’u pe ‘i ‘olunga.

‘Eiki Sea Fale Alea : Kapau te ke fiema’u ke lau e pepa ko eni, ‘i he vakai ‘a e motu’a ni pea mo hoku fatongia, kuo pau ke ‘ave e pepa ia ko eni ke fai hano liliu faka-Tonga telia ‘a e

‘Etuete Lavulavu : Fakamolemole Se, pe te ke tali ke u ki’I tokoni, fakatonutonu atu.

‘Eiki Sea Fale Alea : ‘Io lelei. Me’a hifo Fakafofonga Fika 1, me’a hifo kae

‘Etuete Lavulavu : Tapu pe mo e Sea mo e ‘Eiki Palemia mo e Hou’eiki e Fale ni, Sea kae .. Sea ko e pepa ko ena ‘oku ou ma’u pe ia ‘eau, pea ‘oku ou tui ko e toko taha kotoape ‘oku ‘i ai ‘ene ngaue ki he internet ‘oku ma’u ai, ka ko ‘eku fakatonutonu atu pe ‘eau ki he pepa ko ena. ‘Oku pehe Sea. Ko e tukuaki’i ‘oku fai mei he ‘Eiki Minisita ia, ko e tukuaki’i ‘oku pehe. Na’e tu’utu’uni ‘e he Tu’i ke foaki e 12 miliona ke langa’aki e Palasi. Ko e pepa ko ena na’e ‘ikai ke pehe mai ‘e he pepa ia ko ena. Na’e tu’utu’uni ‘e he Tu’i ke ‘ave ki ai ha 12 miliona. Ko e fakatonutonu Sea. Ko e pepa ia ko ena, Sea ‘oku na kehekehe, ‘a e fakalea ko ee hono tukuatu ‘a e palani. Ko e pepa ko ena ko e palani ‘oku ‘i ai ‘a e ‘Ofisi ai ‘o e Fakataha Tokoni. ‘Ofisi ai ‘o e ha.

Samuela ‘Akilisi Pohiva : Sea, kau ki’I fakatonutonu atu.

‘Eiki Minisita Lao : Ko ‘eku fakatonutonu atu Sea. Ko ‘eku fakatonutonu atu ke photocopy e me’a ‘o fai mo tufa mai, Sea, ka tau hoko atu.

‘Etuatē Lavulavu : Na’e ‘ikai ke pehe ‘a e pepa ia ko e tu’utu’uni ‘a e Tu’I, ko e ki’I fakatonutonu ia.

‘Eiki Sea Fale Alea : ‘E Fakafofonga. Ko ‘eku lea atu pe pea ke kataki, ki’I ta’ofi ho’o me’a, pea ke me’a ki lalo koe’uhi.... Pea ‘oku mo’oni e Fakafofonga fika 1. Ko ia ‘oku fepaki ‘a e me’a ia ‘a e Feitu’una, he ‘oku mo’oni e Feitu’una kapau ko e me’a ia ‘oku ‘I he pepa ia.

‘Etuatē Lavulavu : Sea, fakatonutonu fakamolemole atu. ‘Oku ‘iai ‘eku totonu ke u lea he ko e me’a ‘oku discuss ‘I Fale ni. ‘Omai ki Fale ni, pea ‘oku ‘ikai ke u pehe atu ‘eau ia ‘oku ou tukuaki’I ha tafa’aki he Fale ni. Ko ‘eku talanoa mei he me’a ‘oku ou mahino’i.

‘Eiki Sea Fale Alea : Hou’eiki, tau ki’I toloi he miniti e 15, ka mau ngaue he vave taha ki he me’a ko eni e.

(Toloi e Fale Alea he miniti e 15).

<003>

Taimi: 10:30 – 11:00 Pongipongi.

Satini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea. (‘Eiki Nopele Tu’ilakepa)

‘Eiki Sea: Mo u kataki ‘o me’a hifo Hou’eiki. Hou’eiki, ne u ‘alu pe ki hee ‘o lotu ‘o kole ki he ‘Otua ke tokoni mai ki he fu’u me’a faingata’a fakamanavahe ko ia he pongipongi ni. Koe’uhi ‘oku fu’u ‘ohovale lahi ‘aupito ‘a e motu’a ni. ‘Oku ‘iai ha’amou Tohi Tu’utu’uni? ‘Eiki Minisita Ngaue mo Fefononga’aki.

‘E/Minisita Ngaue: ‘Eiki Sea ‘oku ou lave’i pe ‘a e ‘u kupu kotoa ko ia na’e fai atu ai ‘a e fakahoha’a. Na’a ku ngaue pe ki he Tohi Tu’utu’uni ‘o mahino ‘oku ‘i he kupu 107, 108 fekau’aki pea mo e kupu 70 ‘o e Konisitutone. ‘Oku ou ma’u pe ‘a e fekau’aki ‘a e ngaahi kupu ko ia ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisita ka pau ‘oku mea’i lelei ‘e he Feitu’una kae’uma’a ‘a e Fale, ko e kupu ko eni ‘oku fakafekau’aki pea mo ha Memipa he Fale ni ‘o hange ko ia ‘oku mea’i ‘e he Fale ni. ‘E lava ‘e he Memipa ‘o fakahu atu ha’ane launga ki he Fale Alea koe’uhi ku o maumau’i ha totonu pe monu’ia pe ko e anga ta’etaau ki he Fale Alea pe ko ha Memipa. ‘E lava ‘e he Sea ‘o fakahu atu ha launga ki he Komiti Tu’uma’u ki ha ngaahi totonu ‘a e Fale Alea. Ko e kupu 109 ia pea ko e Kupu 110: *‘E pau ke ngaue ‘a e Komiti Tu’uma’u ki ha ngaahi totonu ke ne fakatotolo pea mo fanongo ki he ngaahi fakamo’oni, fakakaukau’i pe ku o maumau ha totonu pe ko ha monu’ia pe na’e ‘iai ha anga ta’e taau he Fale Alea.* Mo u fakamolemole, ko e ngaahi Tu’utu’uni fo’ou eni. ‘A ia leva ko e kupu 167 ‘oku totonu ke ‘iai ha Komiti kimu’a ke ‘ave ki ai ‘a e me’a ko ena ‘oku ke me’a ki ai ‘Eiki Minisita. ‘Oku fai pe ‘emau ngaue ki he me’a ko eni na’e me’a mai ki ai ‘a e Fakafofonga, ka ‘oku mau fetu’utaki ki he ‘Ofisi ko ia ‘o e Tu’i ke

‘omai ‘a e faka-Tonga totonu ‘o e me’a ko eni pea ‘oku ou ‘ilo ‘oku tuai. Ko e ‘oatu pe ‘Eiki Minisita ki he Feitu’una ko e ha ha me’a ki ai ‘a e Hou’eiki ki he me’a ko eni.

Ko e me’a ‘e taha ‘Eiki Minisita, ‘oku ou fakahoko atu ke mo u mea’i, ko e fatongia ko eni na’e fakahoko ia ‘e he Komiti Kakato pea ‘oku mo’oni ‘a e Feitu’una ia. Ko e ‘uhinga ko ia na’e ta’ofi ai ‘e he ‘Eiki Sea Komiti Kakato ko e ‘osi ia ‘a e taimi ka ko e me’apango pe ko e ‘ikai ke tuku ha faingamalie ki he ‘Eiki Palemia ke me’a ke mahino ange ‘a e me’a ko eni na’e ‘uhinga ki ai ‘a e Fakafofonga Fika 1 ko ia ‘o Tongatapu. Ko hoku fatongia pe ia ‘o’oku Hou’eiki ke ‘omai ‘a e me’a totonu koe’uhi ke mou me’a ki ai pea ko e ha leva ha’amou aofangatuku. ‘Oku ‘iai foki ‘a e konga he’etau Tohi Tu’utu’uni ka ‘iai ha Memipa ‘oku anga ta’etaau, ‘oku ‘i he Sea ke ne hanga ‘o fakatokanga’i ‘a e Memipa ko ia. Ka pau pe ‘oku kei hokoatu pe ‘a ‘ene anga ta’etaau pea ‘oku ‘i he Sea ke ne hanga ‘o launga ‘i pe lipooti ki he Sea Fale Alea, pea kuo pau leva ke fai leva ha Tu’utu’uni ‘a e motu’a ni fakatatau pea mo e ngaahi Tu’utu’uni ko ia. ‘Eiki Minisita, tuku mu’a ke me’a mai ‘a e Fakafofonga Fika 1 ko ia ‘o Tongatapu ka tau toki hokoatu.

S’Akilisi Pohiva: Tapu ki he Feitu’una ‘Eiki Sea kae’uma’a ‘a e Hou’eiki. ‘Oku ou kole atu ‘Eiki Sea ka pau ko e anga ena ‘etau Tu’utu’uni pea fai pe ia ka ‘oku ou kole atu au ke ‘omai mu’a haku ki’i faingamalie ke u tali ki he me’a ko eni ku o ‘osi me’a ki ai ‘a e Minisita ko eni. ‘Oku ‘osi ‘alu ia ki he ‘etau Miniti pea ‘oku lau ai ‘a e kakai. ‘Oku ou faka’amu pe ke ‘omai haku ki’i taimi ke ‘ai pe ha’aku ki’i tali nounou ‘a’aku ia. ‘Oku ‘ikai ke fiema’u ia ke u toe ngaue’aki ‘a e me’a ko ia na’a ke ‘omai kae fai pe ha’aku ki’i tali nounou ki he me’a ko eni. ‘Oku ou tui pe ‘oku mahu’inga.

‘Eiki Sea, kole atu ke ‘omai ha faingamalie ke ‘oatu ha’aku tali ki he me’a ko eni. Ko e tali ki he me’a ko eni, ki he me’a ko eni ku o tu’utu’uni ke fai hano *photocopy*. Ko e *Press Release* pe ko e Ongoongo na’e ‘omai hangatonu mei he ‘Ofisi ko ia ‘o ‘Ene ‘Afio kae ‘ikai ko e ‘omai mei he ‘Ofisi ‘o e Palemia....

‘Eiki Sea: Fakafofonga, te ke maumau’i pe ‘e koe ia ‘a e me’a ko ia na’aku loto ki ai. Na’a tau malolo koe’uhi ko e *Press Release* ko ena ‘oku ke me’a mai ‘aki. ‘Oku ou kole atu mu’a ke ‘ai pe ha’o me’a kehe ia ‘a’au ko e ‘uhinga ‘oku ou fie tokoni ki he Feitu’una ko e ‘uhinga ko hoku fatongia ia, ‘o e motu’a ni....

‘E/Minisita Lao: Ko e fakatonutonu atu pe ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Fakatonutonu. Me’a hifo ki lalo Fakafofonga Fika 1.

‘E/Minisita Lao: Fakatapu atu ki he ‘Eiki Sea kae’uma’a ‘a e Hou’eiki Memipa ‘o e Fale. ‘Eiki Sea ‘oku ou kole pe ki he Memipa ke me’a hifo ki he peesi 40 ‘o e Miniti ‘o e ‘aho Tusite ki he palakalafi 2 mei ‘olunga. Ko ‘ene lea ‘oku ‘ikai ke lau ia ki he *Press Release*. ‘Eiki Sea ko ‘eku fakatonutonu ‘oku peheni. Te u ‘oatu ‘a e fakatata ko eni. Ko ‘ene lea ko ia he ‘aho ko ia na’a ne pehee te u ‘oatu ‘a e fakatata ko eni. ‘Osi hono momoi mai ‘a e mafai ne toe

Tu'utu'uni mai pe 'a e Fakataha Tokoni ia ke 'ave 'a e 12 miliona ke ngaahi 'aki 'a e Palasi. 'Oku 'ikai ko ha me'a ia ke ha'u mei ai. Ko e ngaahi kupu'i lea ee na'a ne ngaue'aki pea 'oku lekooti ia he Fale ni. Ko eni ia 'oku 'ai mai ia ko e *Press Release* ka ko e ha 'a e kaunga 'o e *Press Release* ki he Fakataha Tokoni? Ko e fe ha Tu'utu'uni Fakataha Tokoni 'oku 'asi ai 'a e me'a ko eni 'oku ne me'a mai 'aki. 'Oku fiema'u ke fakamo'oni'i ke ha mahino ki he kakai 'o e fonua, koe'uhi 'oku tu'uaki'i hangatonu 'Ene 'Afio he ko 'Ene 'Afio 'oku Tu'utu'uni he Fakataha Tokoni. Malo Sea.

S/'Akilisi Pohiva: Fakamalo atu au ia 'Eiki Sea ho'o 'ai mai 'a e me'a ko ia.

'E/Minisita Lao: 'Oku fiema'u ke fanongo mai 'a e kakai he ku o fu'u lahi ho'o lohiaki'i 'a e kakai 'o e fonua.

S/'Akilisi Pohiva: Ki'i mokomoko hifo kae 'oatu ha'aku tali, pea tukuange ki he kakai ke nau tau'ataina. 'Eiki Sea ko e anga ia 'eku faka'uhinga'i 'a e ongoongo ko ia na'e 'omai mei he 'Ofisi ko ia 'o e Tu'i.

'E/Minisita Lao: 'Eiki Sea ko e fakatonutonu atu.

'Eiki Sea: Me'a hifo ki lalo Fakafofonga.

'E/Minisita Lao: 'E 'ikai ke lava ke ne 'omai 'e ne me'a koe ke taki hala'i 'aki 'a e kakai 'o e fonua. Ko e me'a koe 'oku ne pu'aki mai ko e me'a ia 'e ngaue'aki.

'Eiki Sea: Malo 'Eiki Minisita.

'E/ Nopele Lasike: 'Eiki Sea kau tokoni atu.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Nopele.

'E/ Nopele Lasike: Tapu ki he Feitu'una 'Eiki Sea, pea tapu ki he 'Eiki Palemia pea mo e Hou'eiki Minisita 'o e Kalauni, tapu ki he Hou'eiki Fakafofonga Nopele kae'uma'a 'a e Kau Fakafofonga 'o e Kakai. 'Eiki Sea ko 'eku lave'i ki he me'a ko eni na'e kamata ia mei he Komiti Kakato pea na'e hoko ia he motu'a ni. 'Oku ou tokanga atu he 'e hoko 'a e me'a ko eni ke maumau ai 'a e tu'utu'uni ho Fale Sea. 'Eiki Sea, ko e taki tu'o 4 eni ia 'a e feme'a'aki he me'a ko eni ka 'oku ou pehe ke fakafoki ki he Komiti Kakato.

'E/Minisita Lao: 'Eiki Sea ko e fakatonutonu 'oku 'i he Tohi Tu'utu'uni Ngaue pe ia ho Fale pea ko e kole atu pe ia ke fakatonutonu he na'e totonu ke tukuange 'e he Sea 'o e Komiti Kakato ha taimi ke fai ai 'a e Tali. Ko e *Natural Justice* ia pea na'a ne tuli taimi lolotonga ia 'oku te'eki ke 'oatu he Le'o 'o e fa'ahi 'e taha, he ko e fa'ahi 'oku 2 pea kuo pau ke 'oatu pea mo e totonu 'a e fa'ahi 'e taha.

'Eiki Sea: Me'a ki Lalo 'Eiki Minisita Lao. 'Eiki Minisita Lao, 'e 'ikai ke ke tau'ataina koe ia he Fale ni, ko e pehe atu 'e au ia ke ke me'a hifo kae kei fai pe 'a e Feitu'una ia he me'a

mai he fu'u maika pea ko e ha leva 'a e anga 'o 'etau Tu'utu'uni 'e fai? 'Oku 'ikai ke ke faka'apa'apa'i ia 'e koe 'a e motu'a ni he taimi ko ia 'oku ou kole atu ai ke ke me'a hifo ki lalo.

'E/Minisita Lao: 'Oku ou kole fakamolemole atu 'Eiki Sea ka ko e 'uhinga he 'oku toe feinga mai 'a e 'Eiki Sea Komiti Kakato....

'Eiki Sea: 'Eiki Minisita Lao,...

'E/Minisita Lao: Ko e fakatonutonu ka ko ia, na'e 'iai 'a e me'a ko ia he taimi ko ia.

'Eiki Sea: Mo me'a hifo ki lalo. Mo me'a hifo 'Eiki Nopele pea mo u fakamokomoko he 'oku hange ia 'oku 'iai ha tevolo ia hotau Fale ni 'oku pehee ai 'a e anga ko ia 'etau feme'a'aki. Fakamolemole atu 'Eiki Minisita Lao ka na'a ku 'osi hanga 'o 'oatu pe 'a e 'uhinga lelei ko ia na'a ku hanga ai 'o 'oatu 'a e me'a ko eni na'e ta'ofi koe'uhi ko e 'osi 'a e taimi. Ko e fatongia pe ia 'o e Sea Komiti Kakato he taimi ko ia ka 'oku ou kole atu Hou'eiki te tau loloa kitautolu ia he me'a ko eni...

S/'Akilisi Pohiva: 'Eiki Sea ka pau na'e tukuange mai ke faka'osi 'eku me'a ku o 'osi. 'Oku ou kole atu ke 'omai haku faingamalie ke u tali he ko ai na'e fai ki ai 'a e me'a. 'Oku ou fakamolemole atu Sea 'e nounou 'eku tali ia 'a'aku 'e 'ikai ke loloa. Hou'eiki, ko e anga ia 'eku faka'uhinga'i 'a e ongoongo ko ia na'e tuku mai mei he 'Ofisi 'o e Tu'i pea 'oku 'asi ai 'a e fo'ilea ko e *Command*. Ki'i tatali hifo, pe 'oku toe 'iai ha tokotaha 'oku ne fai 'a e *Command* ko e Tu'i tokotaha pe.

'E/Minisita Ma'u'anga Fakamatala: 'Eiki Sea ko e fakatonutonu.

'Eiki Sea: Ko e fakatonutonu pe 'Eiki Minisita pea fakatonutonu. Ko e ha leva 'a e fakatonutonu ki he *Command*?

'E/Minisita Ma'u'anga Fakamatala: Tapu ki he 'Eiki Sea kae'uma'a 'a e Hou'eiki 'o e Fale. Ko e fakatonutonu Sea 'oku 2 pe pea ko e 'uluaki, 'i he Miniti na'e 'ikai ke pehe 'a e Fakafofonga, ko 'ene fakatonulea'i eni 'o e *Press Release*. Na'e pehe 'e he Fakafofonga ko e Tu'utu'uni Fakataha Tokoni. 'Eiki Sea ko e lea matu'aki mamafa ia, pea 'oku 'ikai ke 'i heni 'a e Tu'utu'uni Fakataha Tokoni pea 'oku 'ikai ke 'iai ha me'a pehe. Ko e fakatonutonu hono 2, ki he faka'uhinga 'o e me'a ko e *Royal Command* 'oku ne toe hanga 'o *manipulate* 'a e kau fanongo. Ko e *Royal Command* fekau'aki pea mo e Palasi 'Eiki Sea 'oku ke mea'i. 'E 'ikai ke ke lava ke a'aa'atu pe ki ha 'api 'o taha 'o alasi hano la'i veve pe ko hano la'i musie, ka koe'uhi ko Palasi ko e *language* ia 'o e me'a ko ia. Na'a ku 'osi fakahoha'a atu pe ki he Fakafofonga 'i tu'a ke fakamolemole koe'uhi ko e palasi 'o e Tu'i ko hono *language* pe eni 'oku 'iai 'a e *Royal Command* kae lava 'a e ngaue. Ko ia pe Sea.

'Eiki Sea: 'Oku sai, pea 'oku mo'oni 'aupito 'a e fakatonutonu 'oku 'omai na'e tui 'a e motu'a ni ki ai. Ko e 'aho Tusite na'e 'ikai ha me'a ia fekau'aki mo ho'o me'a na'e 'iai ha *Press*

Release ‘a ‘Ene ‘Afio, ko e Tu’utu’uni Fakataha Tokoni, ka ‘oku mo’oni ‘a e me’a ko ia. ‘Oua te ke toe hoko koe Fakafofonga ki he me’a ko ia ka tau hokoatu aa.

S’Akilisi Pohiva: Ko ‘etau loloa pe foki ko hono toe ‘omai ‘a e me’a ko ia ki heni. ‘E pau pe ke ‘iai ha’aku tali ki he me’a ko ia.

‘Eiki Sea: ‘Oku ‘ikai Fakafofonga, ko e toe loloa ko ho’o me’a ko ia na’e fai he Tusite. ‘Oku pau ke ‘iai ha tali ‘a e Pule’anga ki ai. ‘Oku ‘ikai ke ‘uhinga ‘ene loloa ko hono ‘omai ki heni, ka ko hono ‘omai ki heni ko ho’o me’a ko ia na’e ‘omai ki heni. Ko ia ko e Feitu’una na’a ke ‘omai ki heni.

S’Akilisi Pohiva: ‘Oku ‘ikai ke u tui ‘oku toe ‘iai ha taha he Pule’anga te ne toe fai ‘a e fo’ilea ko e *Command*. Ko e *Command* ‘oku taha pe ko ha me’a ‘oku fou mei he ‘Ene ‘Afio pea ko e me’a ia ‘oku tu’u he *document*. ‘Oku ‘ikai ke ha’u ia mei he ‘Ofisi ‘o e Palemia ko e ha’u hangatonu ia mei he ‘Ofisi ‘o e Tu’i.

‘Eiki Sea: Ko e fe ‘a e me’a Fakataha Tokoni na’a ke me’a ki ai?

‘E/Minisita Ngaue: Kataki mu’a Sea ka u fakahoha’a atu.

S’Akilisi Pohiva: Tatali hifo ka u tali atu ho’o tukuaki’i. Tuku mai haku faingamalie ke fanongo ‘a e kakai ki he’eku tali he ku o ‘osi fai ‘a ho’o tukuaki’i.

‘E/Minisita Ngaue: Ko e fakahoha’a ko ia na’a ku fai ‘Eiki Sea ‘oku ‘iai ‘a e faingamalie ia ‘o e Fakafofonga ke ne tali. Na’a ku fakahoha’a atu au ia he kupu ‘oku ne maumau’i, pea ‘oku pau ke fakamaau’i ia ke mahino pea toki fai ai ‘ene tali ia ‘a’ana. Ko e me’a ko ia ‘oku ou ‘uhinga atu ki ai, ka pau te u ‘oatu ‘a e fakatata ki he me’a ko eni ‘oku ne ‘omai he taimi ni. Ko e *Command* na’e ‘iai ‘a e Folofola na’e ‘omai ki he Tali Folofola pea na’e ‘omai ai ‘a e Folofola ‘a e Tu’i. Te tau fakalea ko e Folofola ko ia ko e *Command* ia. Na’e liliu ‘e he Fakafofonga ko eni, pea ko e fe ‘a e *Command* ko ia ‘oku ne tali ke liliu ka pau ‘oku ne hanga ‘o faka’uhinga ‘a e *Press Release* ko ena Sea. Ko e ‘uhinga ‘eku toe fakahoha’a atu koe’uhi kuo ke me’a mai ke tau hokoatu ka na’e ‘iai ‘eku fokotu’u na’e ‘oatu. ‘Oku maumau ‘a e kupu ‘o e Fale pea ‘oku ou tui na’e pou pou’i ‘a e fokotu’u ko ia.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisita, hange ko e faka’uhinga lelei ‘a e Feitu’una, ko ‘etau Tu’utu’uni 108 ko e ha leva ‘a e faka’uhinga ‘a e Feitu’una te u fai ki ai ‘a e motu’a ni.

‘E/Minisita Ngaue: ‘Eiki Sea, Ko e Tohi Tu’utu’uni Ngaue ho Fale, ko e Lao Pule ko ia he Fonua ni.....

S’Akilisi Pohiva: ‘Eiki Sea ko e fakatonutonu. Ko e fakatonutonu

‘Eiki Sea: Me’a hifo ‘Eiki Minisita kae fai ‘a e fakatonutonu ‘a e Fakafofonga.

S/Akilisi Pohiva: Ko ‘eku fakatonutonu ke fai ‘a e me’a ko ia ‘oku ne fokotu’u mai pea ‘oku ou tui ‘e fai ia ke ‘ave ia ki hee. ‘Oku ‘ikai ke u hanga ‘e au ia ‘o ta’ofi ho’o me’a ko ia ‘oku ke fokotu’u mai, ka ‘oku ou faka’amu au ia ke ‘ai ke mahino ‘a e me’a ko ia na’e ‘ai he ‘aho. ‘Oku ou tui na’e tonu ‘a e me’a ko ia na’a ku ‘ai. ‘E lau ‘e he kakai he ku o ‘osi tukuange ‘a e me’a ko ia ki mamani. ‘Oku ou faka’amu ke lau ‘a e tokotaha kotoa ai pe ko hai ‘oku mo’oni. ‘Oku ‘iai ‘a e me’a ko e *fair comment* pea ‘oku ‘iai pea mo e me’a ko e *facts*. Ka pau ‘oku pehee ‘e he Kapineti ‘oku ‘ikai ko e *facts*, pea ‘oku ou talaatu ko e *fair comment*.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisita mo me’a ki lalo. Me’a hifo koe ia Fakafofonga ka u tu’utu’uni leva au ia he taimi ni. Te tau lava ‘e tautolu ‘a e me’a ko eni ‘a e Minisita ki he Kupu 108. ‘Oku ‘iai ‘a e mo’oni ‘a e Feitu’una ko e ‘uhinga he ‘oku maumau’i ‘a e Kupu 70, pea ‘oku ‘iai ‘a e mo’oni ‘a e Feitu’una ta’e toe veiveiua ki ho’o tali ko ena ‘oku ‘omai, pea ‘oku mo’oni ‘a e me’a ‘oku ke me’a ki ai. Ko e Kupu 108 ‘e ‘iai ha taha pe he Fale ni ‘e malava ha Memipa ke ne fakahu mai ha launga ‘o fakataatau pea mo e Kupu 167, ke ‘iai ha Komiti ke fakafekau’aki pea mo e me’a ko eni. ‘E ‘ikai ke tau lava ia ‘e tautolu he Fale ni ke veteki. Ko e ‘uhinga he ‘oku ‘iai ‘a e mo’oni ‘a e Feitu’una pea mo e mo’oni ‘a e Fakafofonga ‘oku ne ‘osi me’a mai pe ia ‘ene mo’oni’i me’a. Ko ‘etau Tu’utu’uni ia. ‘Eiki Minisita Lao, tokoni mai ‘a e Feitu’una ki he motu’a ni koe’uhi ko e Feitu’una na’e kau lahi ‘aupito pea mo e Tokoni Palemia hono fokotu’utu’u ‘a e Tohi Tu’utu’uni ko eni. ‘E ‘ikai ke lava ‘e he Fale ni ia ‘o veteki ‘a e palopalema ko eni pea ‘e ‘ikai ke u lava ia ‘e au. Ko e me’a ko eni ‘oku te pipiki ki ai he taimi ni ko e me’a ko ia na’e me’a ki ai ‘a e Fakafofonga. ‘Oku mo’oni pe ‘a e me’a ia na’e me’a ki ai ‘a e me’a ko ia he ‘aho Tusite. Ko ‘ene tukuaki’i ko eni ‘a e Tu’utu’uni fakafekau’aki na’e ‘omai mei he ‘Ene ‘Afio he Fakataha Tokoni. Na’e ‘osi tali mai ‘a e Minisita Lao ia, ‘oku maumau’i he na’e ‘ikai ke ‘iai ha Tu’utu’uni pehe ia mei he Fakataha Tokoni. Ko ia he’ene pehe ‘e ‘ikai ke lava ‘a e motu’a ni ia ‘o fakama’opo’opo ‘a e ongo me’a ‘e 2 ko eni. ‘Oku totonu ke tau ‘ave ki he me’a ko eni ka tau hokoatu ki he ‘etau Patiseti.

‘E/Minisita Lao: Kataki pe ‘Eiki Sea ko e fehu’i atu pe ki he kongā 107. ‘E ngofua ke tautea ha anga ta’etaau ‘o fakataatau ki he Konisitutone.

‘Eiki Sea: ‘E fefe leva ‘a e ‘u kupu ki lalo ke fakapapau’i ‘a e tautea pea toki fakahoko.

‘E/Minisita Lao: Ko e Kupu 108 ‘oku faka’uhinga ia ki he kongā .. a) pea mo e ..b) ‘o e 108. Ko e 107 ‘oku tuhu hangatonu ia ki he kupu 70 ‘o e Konisitutone. ‘Oku me’a mai ‘a e Fakafofonga Fika 1 ‘oku tonu pe ‘e ne me’a ko ia ‘oku ne me’a ki ai, pea ko e faka’uhinga ia ‘a e Feitu’una ko e Kupu 70 ‘oku maumau’i. ‘Oku me’a mai ‘a e Fakafofonga Fika 1 ia ‘oku tonu pe ‘a e me’a ia ‘oku ne me’a ki ai, pea ‘e anga fefe leva ha’atau tautea’i ‘a e Fakafofonga Fika 1 ‘oku ne me’a mai ‘e ia ‘oku tonu pe ia.

‘E/Minisita Ngaue: ‘Eiki Sea ko e me’a ko ia na’e lau atu ‘anenai ke ‘oatu ‘a e fakatata ko eni, ku o ‘osi momoi mai ‘a e mafai pea mo e Tu’utu’uni ki he Fakataha Tokoni ‘iate ia ‘a e 12 miliona ke langa’aki ‘a e Palasi ‘oku ‘ikai ko ha me’a ia ke ha’u mei ai. ‘Oku maumau leva ‘a e

kupu ko eni he 'oku 'ikai ke 'iai ha me'a pehe. Ko e kaunga eni 'o e fekau'aki pea mo e Fakataha Tokoni. 'Oku 'ikai ko ha me'a eni ia 'oku fekau'aki pea mo e Fale Alea. Ko e maumau 'o e Kupu koe he 'oku lohiaki'i 'e he Fakafofonga (hufanga he fakatapu) ki he fakalea ka 'oku 'ikai ke mo'oni. Ko 'ene me'a eni koe na'a ne lea 'aki. Na'e 'ikai ke me'a mai ia 'o pehe na'a ne ma'u eni mei he *Press Release* 'a e 'Ofisi Palasi....

'Eiki Sea: 'Eiki Minisita, 'oku sai he ku o 'osi mahino 'a e me'a ko ia 'oku ke me'a mai ki ai. Ko e kupu 107 maumau 'a e Kupu 'o e Konisitutone. Ko e kupu 108 ha Memipa pe 'o e Fale ni hange ko ia 'oku ke fakahu mai, pea 'oku fai 'a e tali 'a e Memipa ko eni. 'Oku 'i he Sea 'a e Kupu 109. 'E malava 'e he Sea 'o fakahu atu ha launga ki he Komiti Tu'uma'u 'i ha ngaahi totonu 'a e Fale Alea. Ko e me'a ia ko ena 'oku ke me'a mai ki ai?

'E/Minisita Ngaue: Ko ia.

'Eiki Sea: Ko ia, ke u fakahu ki he Komiti Tu'uma'u. Ki he Komiti Tu'uma'u, kuo pau ki he Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi totonu ke ne fakatotolo he ko eni ku o me'a mai 'a e Fakafofonga ia 'oku mo'oni pe 'a e me'a ia 'oku ne me'a 'aki. 'Oku me'a mai 'a e Feitu'una ia 'oku ne maumau'i 'a e kupu 'o e Konisitutone ...

'E/Minisita Ngaue: 'Oku 'ikai ke me'a mai 'a e Fakafofonga ia he me'a ko ia na'a ne me'a 'aki. 'Oku me'a mai 'a e Fakafofonga ia he tohi na'a ne ma'u mei ai 'a e me'a...

'Eiki Sea: Te ke talangofua 'Eiki Minisita kae tukumai aa ke u fakahu ki he Komiti Tu'uma'u? 'E 'ikai ke u lava au ia 'o tautea'i 'a e tokotaha ko eni he 'oku me'a mai ia 'oku tonu....

'E/Minisita Ngaue: 'Oku 'ikai ke u 'uhinga au ia ke tautea'i 'e he Feitu'una he ko e me'a ia 'a e Fale. Ko e me'asivi ko ia pea mo e ngaue ko eni ko e Feitu'una pe ko ho'o tali kae hokoatu 'a e ngaue 'a e Fale hono fatongia. Ka pau 'e paloti'i 'e he Fale pe ko e ha 'a hono founga ko e 'uhinga ia 'o e Fokotu'u.

'Eiki Sea: Ki'i me'a hifo angee 'Eiki Minisita 'a e Feitu'una ki he kupu 109 ke tokoni mai aipe 'a e Feitutu'una ki he motu'a ni ko e ha haku fatongia ke u malava ke fai'aki 'a e me'a ko eni. Kupu 109 ke ke me'a mai angee ki ai.

'E/Minisita Ngaue: Ko e fatongia pe ia ke ke fai ka ko e kupu 107.

S/'Akilisi Pohiva: 'Oku ongongata'a 'a e 'Eiki Minisita ko eni pea 'oku ou fokotu'u atu ...

'E/Minisita Ngaue: 'Eiki Sea 'oku tali lelei pe 'e he 'Eiki Sea 'eku fakama'ala'ala pea ka pau 'oku ke pehe ia 'e koe 'oku ou ongongata'a ..

S/'Akilisi Pohiva: Ko e 'uhinga ia koe 'oku ou pehe ai ke filifili lelei ha Kau Minisita, 'oku nau mahino ngofua mo e mahino ngata'a...

'Eiki Sea: Me'a ki lalo Fakafofonga. Me'a mai koe 'Eiki Minisita fakamolemole.

‘E/Minisita Ngaue: ‘Oku ou ‘osi ‘oatu ‘e au ia ‘a e fatongia pea mo e me’a ko ia na’a ku tui ki ai, pea ka pau ‘oku ‘ikai ke tui ki ai ‘a e Feitu’una, ka ‘e ma’u leva ‘a e Fakamaau Totonu ki fe?

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisita, mo me’a loua angee ki lalo. Mo me’a hifo angee ki lalo fakamolemole. ‘Oku ou tui au ia ki he Feitu’una ki he me’a ko ia ‘oku ke ‘omai. Ko e me’a ia na’a ku tokoni atu ai ki he Feitu’una he koe ‘oku me’a mai ‘a e Fakafofonga Fika 1 ia ‘oku kei tonu pe ‘a e Tu’utu’uni Fakataha Tokoni. Ko e me’a ia koe ‘oku totonu ai ke ‘ave ki he Komiti Tu’uma’u ke nau o ‘o fanongo kae ‘oua ‘e ‘omai ‘a e *Press Release* he ‘oku ‘ikai ko e me’a ia na’e fai ‘a e feme’a’aki ki ai. Ko e Fakataha Tokoni ko ia na’a ne me’a ‘aki he ‘aho Tusite he ‘oku ke me’a mai ‘oku ne maumau’i, ka ‘oku me’a mai ‘a e Fakafofonga ‘oku ‘ikai ke ne maumau’i ‘i he fatongia ni. ‘Eiki Palemia ko e taimi ko ia ‘oku ki’i houhou ai hotau Fale ni pea tokoni mai ‘a e Feitu’una.

‘E/Minisita Ngaue: ‘Eiki Sea ko ‘eku kole ka pau ‘oku ke pehe ‘oku tonu ‘ene ma’u pea ‘omai ‘a e Tu’utu’uni Fakataha Tokoni.

‘Eiki Sea: Ko e ha ‘oku ke vili ta’e’unua ai ka pau ‘oku ou pehe atu ki he Feitu’una ke ‘ave ki he Komiti Tu’uma’u.

‘E/Minisita Ngaue: ‘Omai mu’a ‘a e Tu’utu’uni Fakataha Tokoni ke hokoatu ‘aki ho’o ngaue ke makatu’unga mei ai.

‘Eiki Sea: ‘Oku ‘iai ho’o mo’oni pea ‘oku mo’oni ‘aupito ‘a e Feitu’una.

William Clive Edwards: ‘Eiki Sea kau ki’i fakahoha’a atu.

‘Eiki Sea: ‘Oleva ke me’a mai ‘a e Fakafofonga ‘Eua pea toki me’a mai ‘a e Feitu’una.

Sunia Fili: Tapu ki he ‘Eiki Sea pea pehe ki he Hou’eiki Memipa ‘o e Fale Alea. ‘Eiki Sea ‘oku mo’oni pe ‘oku ‘iai ‘a e totonu ‘a e ‘Eiki Memipa ke ‘omai ‘ene lau, ka ko e tokoni atu pe Sea ‘oku tau lolotonga alea’i foki pea ‘oku kei malanga pe ‘a e Fakafofonga Fika 1. Ko e launga ko eni ‘oku ou vakai hifo ki he Tohi Tu’utu’uni hange ‘oku ha’u he kupu 104 konga .. b) ngaahi lea ta’etaau, tukuhifo, ta’e faka’apa’apa pe lau’ikovi. ‘A ia ‘Eiki Sea ko e anga ‘eku fakakaukau ‘oku fai mai ‘a e launga ko e konga ko eni. Ko e kole atu pe ‘Eiki Sea ke fakamolemole ‘a e ‘Eiki Minisita na’a lava ke tukuhifo ki he Komiti Kakato pea tau alea ai mo mau fakakaukau’i ai pe ‘oku ta’etaau kae fai pe ha ki’i fevahevahe’aki. Ke tukuatu mu’a ki he Komiti ha fo’i ho’ata ke nau ngaue ki he fo’i fakakaukau, malo.

‘E/Minisita Lao: Ka u ki’i tokoni atu ‘Eiki Sea. Fakatapu ki he ‘Eiki Sea kae’uma’a ‘a e Hou’eiki Memipa. ‘Eiki Sea ‘oku ou tui pe ‘e ‘ikai ke tau lava mavahe mei he Lao pea mo e Tu’utu’uni Ngaue ho Fale. ‘Oku ou tui ‘a e motu’a ni ‘oku tonu ‘a e fakahinohino ‘oku fai ‘e he Feitu’una ke ‘iai ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he ngaahi monu’ia. ‘Oku lave ki ai ‘a e Tu’utu’uni Ngaue ho Fale, pea ‘oku ou fokotu’u atu ‘e au pea ‘e toki fokotu’u atu pe ‘e he ‘Eiki Palemia ko hai ‘e Memipa mei he Tepile ko eni, pea mo ha Memjpa mei he Tepile koe pea mo ee. Mo u

manatu'i ko e Komiti Tu'uma'u. Ko e Komiti Fili foki 'oku 'iai pe hono fakangatangata hono tokolahi pea pehe pe ki he Komiti Tu'uma'u kae tukuatu ki he Feitu'una ko e ha 'a e tali 'a e Feitu'una. Koe'uhi ko e founga pe ia mahalo te tau lava ai 'o *move forward*, pea 'oku 'osi talamai pe ia 'e he Tu'utu'uni Ngaue ho Fale 'a e me'a ko ia ke fai.

'Eiki Sea: Malo 'Eiki Minisita Lao. 'Eiki Minisita, 'e lelei pe ki he Feitu'una?

'E/Minisita Ngaue: 'Oku lelei pe ia 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Malo. Me'a mai Fakafofonga Fika 3 'o e Kakai 'o Tongatapu.

William Clive Edwards: Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea pea kuo fai 'a e launga 'a e 'Eiki Minisita fekau'aki pea mo ha lea ta'etaau ku o fai 'e he Fakafofonga Fika 1 'o Tongatapu. 'E vakai'i 'a e ngaahi me'a ko ia Sea 'o fakatatau ki he Kupu 104 pe ko ha lea kapekape pe lea ta'etaau 'o tukupi, ta'e faka'apa'apa pe lau kovi pea 'oku ne fakatupu mamahi pe 'ita pea 'oku 'ikai taau ki he kakai 'o e fonua. 'Eiki Sea na'e alea'i 'a e me'a ko eni 'a e 'Esitimeti 'a e Vouti pea na'e 'iai 'a e lea fakaanga kau ki he anga 'o e Vouti. Ko e totonu 'a ha taha ke ne lava fakatonutonu 'a e ngaahi me'a ko ia pea lava hoko ai 'a e lea na'e fai. Ko e lea ko ia 'oku ne fakamatala mai he pongipongi ni na'e tupunga 'a e me'a ko ia mei he fo'ilea ko e *Command* pe ko e *Royal Command* 'i he me'a na'e fakahu mai mei he 'Ofisi 'o e Palasi.

'Eiki Sea: 'Ikai Fakafofonga, fakamolemole pe ko e Tu'utu'uni Fakataha Tokoni Sea.

William Clive Edwards: Ko e Tu'utu'uni Fakataha Tokoni Sea ka ko e 'uhinga ko 'ene hanga 'o to'o 'a e Tu'utu'uni ko ia'o ne pehe ko e *Royal Command* na'e 'asi he me'a. 'E 'ikai ke 'iai ha *Royal Command* ta'e 'iai ha Tu'utu'uni, pea ko e 'uhinga ia. Ko ia he'ene pehe Sea 'oku 'omai 'a e me'a ko eni pea 'oku ou ongo'i....

'E/Minisita Ma'u'anga Fakamatala: 'Eiki Sea ko e fakatonutonu...

William Clive Edwards: 'Eiki Sea 'oleva ke u fakamatala ke 'osi kae toki fakatonutonu mai. Ko e 'osi ko ia 'e te lea pea ko e taimi ia ke toki fakatonutonu ai. Lolotonga pe 'e te lea ku o veteki mai 'aki ia 'a e fakatonutonu?

'Eiki Sea: Tuku pe ke fai 'ene fakatonutonu.

'E/Minisita Ma'u'anga Fakamatala: Tapu ki he 'Eiki Sea pea pehe ki he Hou'eiki 'o e Fale. Ko e fakatonutonu pe Sea, ko e pehee ko ia ko e *Royal Command* 'oku pau ke ha'u mei he Fakataha Tokoni. 'Oku 'ikai pea 'oku ke mea'i lelei pe. 'Oku Fakataha Tokoni ia pea toe 'i tu'a pe. Ko ia pe malo.

William Clive Edwards: Ko e ha 'a e lea na'a ku fai Sea 'oku hala 'oku ne fakatonutonu mai ai au? Ko e ha 'a e lea 'oku hala? 'Ai ke mahino 'a e me'a 'oku hala pea ke toki fakatonutonu au. 'Oua te ke tu'u 'o faka'uhinga noa'ia.

‘E/Minisita Ma’u’anga Fakamatala: Fakamolemole Fakafofonga ko e hala pe..

William Clive Edwards: Tangutu ki lalo kae tuku ho’o faka’uhinga noa’ia kae ‘oleva ke ‘osi ‘eku fakamatala. Ka pau ko e founa eni ia Sea....

‘Eiki Sea: Fakafofonga fakamolemole.

William Clive Edwards: Ka pau ko e founa eni ia Sea ‘e ‘ikai ke lava fai ha alea ia he Fale ko eni. ‘Eiki Sea ‘oku ou kole fakamolemole atu ka ko ‘etau feinga eni ke tau ‘alu ki ha me’a ‘oku maau. ‘E fakamaau’i ‘e he Fale ka ‘oku ou tukuatu ‘a e me’a ko eni ke fakakaukau fakalelei ‘a e Fale ki ai. ‘I ha lea ‘a ha taha he Fale ko eni ‘i hono fatongia pea mo e tu’unga ko e faka’uhinga, pea ko e faka’uhinga ko ia, pea ‘e anga fefe ‘a e tau’ataina ‘a e Fale ko eni ke nau fai ha me’a ka pau ‘e ‘ikai ke ngofua ke nau lea. Ka pau ‘e fai ‘a e lea ko ia ko e lea ‘oku loi pea kovi ‘aupito pea mo ta’e ‘uhinga pea faka’ilo. ‘Oua ‘e lolotonga ‘a e fai ‘a e fatongia ia pea ka pau ko e faka’uhinga ia ‘oku ‘ikai ke tatau pea mo ho’omou faka’uhinga pea faka’ilo noaia. Ko e me’a ia ‘oku ou ‘oatu Sea. Ka pau ‘oku loto ‘a e Fakafofonga ia ke fakafoki pea fakafoki, pea ka ‘ikai pea ‘oku ou fokotu’u atu ‘Eiki Sea ko e ha ‘a e me’a ‘oku tau fakamaau’i. Ko e ha ‘a e me’a ‘oku tau fakamaau’i ke ‘alu ai ‘a e me’a ko eni. ‘Oku mahino ko e faka’uhinga ‘oku ne fai pea ko e faka’uhinga ko ia ‘oku veiveiua. Ko e veiveiua ‘a e me’a ko ia ‘e ‘ikai ke mo’ua ha taha he na’e ‘iai ‘ene tui pea mo ‘ene fakakaukau ki ai ‘oku mo’oni ‘a e me’a ko ia. ‘E ‘ikai ke mo’ua ha taha he me’a pehee.

‘Eiki Sea: Fakafofonga ki’i malanga pe he maika he ‘oku ou fanongo atu pe. Ko e faka’uhinga ki he me’a ko ia na’a ne me’a mai ‘aki ‘a e 12 miliona ko e Tu’utu’uni ‘e he Tu’i ke ‘ave ‘o fakalelei ‘aki ‘a e Palasi. Ko e faka’uhinga pe ia?

William Clive Edwards: Ko e ‘uhinga ia ‘oku ne talamai pea ko e me’a ia ‘oku ne fakamatala na’a ne faka’uhinga ‘a e me’a mei he *Press Release* ko ia mei he ‘Ofisi ‘o e Palasi ‘a ee na’e ‘omai mei he Sekelitali.

‘Eiki Sea: ‘A ia ko ‘etau Liliu faka-Temokalati ko e faka’uhinga pea mo ia? ‘Oku fanongo mai ‘a e kakai ki he me’a ko eni pea ‘oku pehe ‘e he kakai ko e mo’oni ee na’e tukuange ‘e he Fakafofonga.

William Clive Edwards: ‘Io ka ‘oku mahino mai mei he fakamatala ‘a e Fakafofonga ko ‘ene faka’uhinga.

‘Eiki Sea: Pea ‘e hoko ‘e ne faka’uhinga ke ne fakatonuhia’i ia ‘oku mo’oni ‘a e me’a ko eni ‘oku ne hanga ai ‘o tukuaki’i ‘a e Pule’anga pea mo e Tu’i? ‘Oku ‘i loto leva ‘a e ngalivale ‘a e Tu’i (tapu mo e Tu’i) koe’uhi ko ‘ene faka’uhinga hala, ‘o fanongo ‘a e kakai ‘o ma’u hala pea ‘alu hala aipe ‘a e kakai a’u ki he motu’a ni?

William Clive Edwards: ‘Eiki Sea ‘oku te’eki ai ke ‘omai ‘a e *Press Release* ia pe ‘oku ‘asi ai ‘a e *Command* pe ‘ikai. Ka pau ‘e ‘omai ‘a e *Press Release* ia ‘oku ‘asi ai ‘a e *Command* pea ‘e hala fefe?

‘Eiki Sea: Ko e *Press Release* ko eni na’e ‘omai ‘e he Fakafofonga.....

<004>

17.6.2010. 1100-1108.

‘Eiki Sea Fale Alea: Ko e Tu’utu’uni Fakataha Tokoni. ‘Aia ko e Fakataha Tokoni ‘oku ‘iai ‘a e Kau Mēmipa ‘i he Tepile ko ē pea mo e Tu’i.

Clive Edwards: Sea, ko e ‘uhinga ‘a e fo’iLao he te tau lōloa ai, he ko e ‘uhinga ko e ‘uhinga ‘a e kakai ha me’a na’e tu’utu’uni pea ko e Command. Ko e Tu’utu’uni ia. Pea kapau na’e pehē na’e ‘asi ia ko e me’a pea ‘e lava ke ne faka’uhinga totonu pe ko e Royal Command ia. Pea na’e fai ‘a e me’a koia ‘i he tu’utu’uni ‘a e me’a. Pea kapau ‘oku ‘iai ‘a ‘ene fakamatala atu. Pea ‘oku ou kole pe ke tali â ‘a e me’a koia ka tau hoko atu he ‘e ‘osi ‘a e ‘aho ni ia mo e uike ni. ‘Oku ‘ikai ke u poupou Sea ki he me’a koeni kapau na’e hala ‘aupito. Ka ko ‘eku fanongo koia ‘i he pongipongi ni ‘oku ‘iai ‘a e ‘uhinga na’a ne ‘ai ‘a e me’a koeni.

Minisita Ma’u’anga Fakamatala: Sea, kau fakatonutonu atu.

Clive Edwards: Talisi’i ke ‘osi ‘eku fakamatala.

‘Eiki Sea Fale Alea: ‘Ikai ‘e Fakafofonga. Tuku ke fai ‘a e fakatonutonu he ‘oku ‘iai ‘etau Tohi Tu’utu’uni.

Clive Edwards: ‘Oku ‘ikai ke ngofua ke tu’u hake pe ia ‘o fai ‘ene faka’uhinga. Koehâ ‘a e me’a ‘oku hala ‘i he’eku lea ?.

‘Eiki Sea Fale Alea: ‘E Fakafofonga, ko ‘ene me’a mai pe ha Memipa ‘o fakatonutonu pea ‘oku pau leva ke ke me’a ki lalo. He ‘ikai ke hoko atu ho’o ivi lahi tapu mo koe, pea mo ho mālōhi ke ke hanga ai ‘o ta’ofi ‘a e Motu’a ni ‘i ha me’a mai ‘a ha Memipa ‘oku ‘iai ha’ane fakatonutonu.

Fakatonutonu mai ‘Eiki Minisitâ.

Minisita Ma’u’anga Fakamatala: Tapu mo e ‘Eiki Sea pea tapu mo e Hou’eiki ‘o e Fale. ‘Eiki Sea, ‘oku ‘oatu ‘eku fakamâlō mavahe ki he kâtaki ‘i he kei ‘omai pe ‘a e ki’i faingamâlīe koeni ‘i ho’o Tohi Tu’utu’uni ke ‘atâ ‘a e fakatonutonu.

Ko ‘eku fakatonutonu pe ‘oku nounou. Ko e me’a koia ‘a e Fakafofonga ‘o pehē ‘oku faka’uhinga reasonable pe ‘a e Fakafofonga Fika ‘Uluaki mei he *Press Release* ke ngâue’aki ‘a e Royal Command. Kâtaki ko ‘eku toe fakahoha’a pe ‘oku ‘ikai ‘aupito ke mo’oni ‘a e faka’uhinga ia koia. Mâlō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea Fale Alea: ‘Oku ou pehē ‘e au ‘oku ‘iai ha fakatonutonu. Sai.

Clive Edwards: Sea, he ‘ikai ke u toe lōloa. Ka ‘oku ou hanga pe ‘o toe ‘oatu pe ‘a e ki’i me’a koeni ‘Eiki Sea. Kapau ‘oku ‘iai ha’ane faka’uhinga ‘a’ana, tapuange mo e ‘Eiki Minisitaa. Pea ki’i lepa pe mu’a hē ‘o talitali he ko ‘ene ‘osi pe ‘eku fakahoha’a ‘a’aku pea toki me’a hake ‘oku fakama’ala’ala. Kae ‘oua ‘e lolotonga pe ‘ete malanga ‘a’ata pea pehē mai, fakatonutonu. Ko ‘ene me’a ‘a’ana ‘oku ‘ikai ke tonu ‘ene me’a ‘a’ana koia. Pea ‘oku ou kole atu pe ko e founa pe ia te tau lava ‘o maau ai. He ‘ikai ke maau ‘a e Fale koeni ka toutou me’a ki ‘olunga ‘a e Memipa kotoa pe ‘o tala atu ‘oku ta’efiemalie ki he me’a koia pea ‘oku ou fakatonutonu, ka ‘oku ‘ikai ke ‘iai ha hala ia ai.

‘Eiki Sea Fale Alea: Mou kâtaki ‘o fakamolemole. Ko ‘etau Tohi Tu’utu’uni ko ‘ene me’a mai pe ha Fakafofonga ko e fakatonutonu, pea ‘oku pau leva ke ta’ofi ‘a ho’o me’a, kae fai ‘a e fakatonutonu. ‘Oku ‘i he Sea leva ke ne fakahoko atu pe ‘oku tonu. Ka ko e me’a ko ē ‘i ho’o me’a mai ke ke ta’ofi ‘a e Fale ni ‘i he fakatonutonu, he ‘ikai ke lava ‘e he Motu’a ni ‘o ta’ofi. Pea ‘oku ‘ikai ke fakapapau’i ia ‘e he Motu’a ni ia ‘a e fakatonutonu ‘o hangē ko e fakatonutonu na’e toki ‘osi.

Clive Edwards: Koia ‘oku mo’oni ‘aupito. Ko e me’a ia ‘oku tu’u koia he Tohi. Ka ‘oku ou kole atu ‘oku ‘iai ‘a e fo’ilea fakapapâlangi, ‘o abuse ho mafai ko e Sea. ‘Oku nau abuse ho mafai ko e Sea.

Minisita Ma’u’anga Fakamatala: Sea, ‘oku ou fakamanatu atu pe ‘oku ‘ikai ke ngofua mo e abuse ‘a e mo’oni.

‘Eiki Sea Fale Alea: Mâlô.

Clive Edwards: Sea, ‘oku sai ke tuku â ‘eku fakahoha’â. Ka ko e me’a koeni ‘oku ou kole atu ke fakakaukau’i lelei. Pe ‘e tuku â ‘a e me’a koeni pe te tau hoko atu ki ha me’a kehe. Ko e me’a ia ‘oku fokotu’u atu.

‘Eiki Sea Fale Alea: ‘E Hou’eiki, koe’uhi ko e me’a koeni kuo ‘osi fokotu’u mai pea poupou’i ‘e he Hou’eiki Minisitaa pe. Pea ‘oku ‘i he fatongia ‘o e Motu’a ni ke fakahoko ‘o hangē koia na’a ku lave atu kiai. Pea ‘oku me’a mai ‘a e Minisita Lao ‘o poupou mai ki he Motu’a ni ke fakahoko ‘a e me’a koeni. Ka ‘oku ‘iate kimoutolu pe ‘a e Kau Memipa koeni kuo ‘osi mahino ‘a e tu’unga ia ‘o e me’a koeni ki he Motu’a ni. Minisita Lao.

Minisita Lao: Sea, kau ki’i fokotu’u atu. Fēfē ke tau taki toko 3 mei he Tepile. Ke ‘ai ‘a e Komiti Tu’uma’u koeni kau tuku leva ia kiate kinautolu ‘a e Lao koeni kuo paasi mai ka tau nga’unu atu kitautolu ki ha’atau ngaue ‘e taha. Koe’uhi pea te nau toki lipooti mai ‘o fakatatau pe ki he Tu’utu’uni ki he Fale ni, koehâ ‘enau finding pea ‘omai ia ki he Fale ni. Koe’uhi kapau ‘e ‘ikai Sea, ko e me’a pe ‘e hoko kiai ko ‘etau ‘âkiû kitautolu heni he ‘oku ‘iai ‘a e totonu ‘a e tokotaha ko ē na’a ne fai ‘a e comment. Pea ‘iai mo e totonu ‘a e tokotaha koia ‘oku lâunga. Ka ‘e fakamâ’opo’opo ia hē he taimi kehe kae tukuange mai ‘a e ngaue ia ho Fale ‘o’ou ia ke tau hoko atu kitautolu ia.

‘Eiki Sea Fale Alea: Sai pe ia. Ka mou fokotu’u mai pe ‘emoutolu. ‘Oku teuteu ‘etau Konifelenisi he uike kaha’u. Pea ‘oku teuteu ‘i Tonga ni ‘a e Puha ‘o e Fuakava. Ko e Puha ia ‘oku ne tãpuekina hotau fonua.

Clive Edwards: Sea, kapau ko e tu’utu’uni ke hoko atu pe pea ‘oku ou poupou ke hoko atu kae tuku ke toe ake mo ‘oho ‘a e kakai ki he Fakafofonga koeni ‘o poupou kiai. Toe hoko atu kae tuku ke toe lahi.

Minisita Ngaue: ‘Eiki Sea, ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga ‘a e me’a ia koeni ke pehee kapau ko e ‘uhinga pehee. Na’e ‘uhinga pe ia koe’uhi ko e pehẽ ‘oku maumau ‘a e Tu’utu’uni ho Fale. Kapau ko ‘ene ‘uhinga ia ke hoko atu ‘a e me’a kae poupou’i ia ‘e he kakai. Ka tau hoko atu koe’uhi he ‘oku kau lelei ia ki he Fakafofonga. Koena kapau ko e me’a ia.

‘Eiki Sea Fale Alea: Sai mâlô. ‘Eiki Minisita, ‘e Kau Fakafofonga ko e lolotonga ‘eku fakatokotoka atu ‘i he Puha ‘o e Fuakava hotau fonua ni, ‘oku mou kei hoko atu pe. ‘Oku ‘iai ‘a e me’a kehe ia ‘oku hã ‘i homou laumalie. Ka ‘oku mou mea’i, ‘oku hala ‘aupito ‘aupito ‘a e ‘uhinga koia he Fale koeni. Ka ke me’a hake koe ‘o ‘ai ke fakalotoa ‘a e kakai. ‘Oku faka’amu ‘e Hou’eiki Kakai kemou fanongo mai. ‘Oua ‘e hanga ‘e ha taha he fonua ni ‘o a’u ki he Motu’a ni ‘o tataki kimoutolu ‘i ho’omou tui fakapolitikale ‘aki ‘emau ‘uhinga mei he Fale ni. Ke kei hala ha Memipa pea tau fili pe he Memipa koia. Mou fakamokomoko. ‘Oku ‘ai mo mou lotu homou ngaahi ‘api pe ‘ikai ?. Pe ko ho’omou me’a mai pe ko e ‘uhinga ke tau tutuki hotau ‘Eiki ko Sisu Kalaisi he ‘akau ‘i he ‘aho ki he ‘aho. ‘Oku ‘ikai ke mou me’a mai ki he’eku pupuha’ia mo ‘eku faingata’a’ia koe’uhi ko kimoutolu ?. ‘Oku ou hangẽ pe au ha tamai kiate kimoutolu ?. Pea mou me’a mai he ngaahi fu’u ‘uhinga lelei mo fakapotopoto kau mafasia au ko e tamai ke u tautea’i ha taha ko e fanau ?. ‘Ai pe mo tau ongo’i fe’ofa’aki. ‘Oku ou ‘ofa lahi atu kiate kimoutolu ‘e Kau Memipa. Pea ‘oku mou mea’i ko ‘etau ngaue ‘oku tau feinga ke fai mo tau nga’unu ka tau Liliu Fakapolitikale. Pea mou me’a atu â ‘a e Kau Memipa ki homou ngaahi me’a’anga ‘o teuteu kohai ‘e toe hũmai ki he Fale koeni. ‘E lele ‘a e Motu’a ni ki Motu. ‘Ikai ke u ‘ilo ‘e au pe teu toe fokimai. ‘Osi maau ‘eku fu’u me’a toutai. Ka ‘oku ou ‘ai atu pe kiate kimoutolu ‘e Hou’eiki. ‘Oku ou fakalongolongoni he ‘oku ou faingata’a’ia lahi ‘aupito au ke mou mea’i ‘e Hou’eiki. ‘Oku mo’oni ‘e ‘Eiki Minisita ‘a e me’a ‘oku ke me’a mai kiai. Ko e Fakafofonga ko e Fakafofonga eni ‘a e Kakai. Pea ko e tutuki ‘oku ‘ai ke tau fai ko e tutuki pe ‘e he taha hotau fanga tokoua he ‘api ni.

Hou’eiki, tau ki’i mâlôlô mu’a he miniti ‘e 15 ka mou me’a atu ‘o ‘ai hamou ‘ilo ti. Ko e ‘osi pe koia pea tau ômai pe koia ‘o tau lele he Patiseti mu’a. Kae tuku mai ha’aku faingamalie ke u toe hũ ‘o fakataufolofola ki he ‘Eiki. Ko ‘eku fakamo’omo’oni kiate kimoutolu he ‘ikai ke ta’ema’u ha fakahã mei he ‘Eiki ke Ne folofola mai pe ‘oku totonu keu toe Sea pe ‘oku tukuange atu ‘a hoku fatongia ‘o’oku ?. Kae me’a mai ha taha ia. Koehã ‘oku ke toe hikinima ai na’a tau toe felekeu ?.

‘Etuata Lavulavu: Tapu mo e Sea mo e Hou’eiki. Sea, ‘oku ou faka’apa’apa lahi atu Sea mo ‘eku fokotu’u pe ‘a’aku ke fakamolemole’i pe ‘a e me’a hono katoa.

Eiki Sea Fale Alea: ‘Oua te ke kau ‘iate au. Tukuange au ke u tau’atâina. Ki’i me’a hifo ki lalo. ‘Anenai na’e tu’u hake ‘a e Fakafofonga ‘o ‘ai ‘ene me’a ‘oku ke me’a hake koe. Tau ki’i mâlôlô miniti ‘e 15 ‘e Hou’eiki, ka mou me’a atu ‘o ‘ilo ti.

Mâlôlô miniti ‘e 15.

<005>

‘Aho Tu’apulelulu 17 ‘o Sune, 2010
Taimi 11:30 - 12:00

Satini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea. (‘Eiki Nopele Tu’ilakepa)

Eiki Sea Fale Alea: ‘Eiki Palemia...’Io ‘Eiki Palemia, ‘oku ou lave’i foki ko e ‘uhinga ko ‘etau Patiseti ‘oku fiema’u ke fai mo fai ha ngaue ki ai ka ko e me’a ‘oku manavasi’i ki ai ‘a e motu’a ni ‘Eiki Palemia ka e ‘uma’a ‘a e Hou’eiki ko e ‘uhi ko e me’a ko eni, ‘a ia na’e ‘omai ‘e he ‘Eiki Minisita fekau’aki mo e taha ‘o e kau Memipa pea ‘oku ou ‘osi fakahoko atu pe ‘a e fatongia ‘a e motu’a ni ‘o fekau’aki pea mo e tu’utu’uni pea ‘oku ou tuku atu pe kiamoutolu...ko ‘anenai pe na’a ku fakalongolongo pea u fai atu ha ki’i tokoni kia kimoutolu ‘a e kau Memipa ka he ‘ikai ke u lava ‘o fakalaka mei he me’a ko eni ko e ‘uhi he te mou tukuaki’i ‘a e motu’a ni ko e ‘uhi ko e ‘ikai ke u fai hoku fatongia ka kuopau ke fakahoko hoku fatongia ki he me’a ka na’a ku tuku atu pe ‘anenai pe ‘e ‘i ai ha taha ‘i he ongo tafa’aki ka ‘ikai...’oku ou pehe mu’a ke fai mo fakahoko ‘a e me’a ko eni ka tau hoko atu a tautolu ha me’a ‘e taha ka ‘ikai kapau te u tukuange ‘a e me’a ko eni ko e ‘uhi ke mape’e mai ki he motu’a ni ko e ‘uhi ‘oku ‘ikai ko ha’aku tu’utu’uni ko e fakapotopoto taha pe ia ‘a e motu’a ni. Ka mou manatu’i moutolu ‘oku ‘ikai ko ha tukuaki’i ia ‘o’oku ko e tukuaki’i eni ia ‘o e taha (tapu mo ia) ‘a ia ko e Tu’i pea ‘oku fu’u pelepelengesi ‘aupito ki he motu’a ni ko e ‘uhi ko e me’a ko eni ‘oku ‘omai ‘e he ‘Eiki Minisita. Pea ‘oku ‘i ai pe ‘a e totonu ‘a e Fakafofonga mo ‘ene tali pea ‘oku hange ko e me’a ‘oku mou mea’i ‘oku kei tu’u pe ‘a e Fakafofonga ‘i he’ene totonu ‘a’ana ki he me’a ko ia na’a ne tui ki ai pea mo e me’a na’a ne me’a’aki ‘i he ‘aho Tusite. Pea ‘oku hange ko ho’omou Tohi Tu’utu’uni ke fakahoko a pe mu’a ‘a e me’a ko ena ‘oku mou me’a ki ai, mahalo na’a lelei ange ia. Ko e fokotu’u na’e ‘omai ‘e he Minisita Lao ko e fokotu’u ke fili ha toko 3 mei he tepile, ‘i ai ha loto ki ai?. Fokotu’u pe ko ha poupu ko ia ‘oku loto ke tali ke fokotu’u ha toko 3 mei he tepile, fakaha loto ki ai hiki hono nima.

Kalake: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a e ‘Eiki Palemia, ‘Eiki Minisita Pa’anga Humai, ‘Eiki Minisita ‘Atakai, ‘Eiki Minisita Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisita Takimamata, ‘Eiki Minisita Ako, ‘Eiki Minisita Ma’u’anga Fakamatala, ‘Eiki Tokoni Palemia, ‘Eiki Minisita Lao, ‘Eiki Minisita To’utupu & Sipoti, ‘Eiki Minisita Ngaue, ‘Eiki Nopele Fakafanua, ‘Eiki Nopele Havea Tu’iha’ateiho, ‘Eiki Nopele Fulivai. ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a e toko 14.

Eiki Sea Fale Alea: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai fakaha mai he founa tatau ‘o hiki nima.

Kalake: ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai loto ki ai ‘a ‘Isileli Pulu, William Clive Edwards, ‘Uliti Uata, Sunia Fili, ‘Etuata Lavulavu, Sione Feingatau ‘Iloa, ‘Eiki Nopele Lasike, ‘Eiki Nopele Tangipa. ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai loto ki ai ‘a e toko 8.

‘Eiki Sea Fale Alea: Tali ia ki he Komiti Tu’uma’u, ka ko e ‘uhi ko e Komiti Tu’uma’u ko eni ia ‘oku ‘osi mahino pe ia, ‘i ai e ni’ihi na’a nau pehe na’a hange eni ko e Komiti ‘a e *Ashika*, ‘ikai ko e Komiti ia ko eni ‘oku ‘i he Tu’utu’uni ia ‘a e Fale pea kuopau ke fakahoko ‘a e fatongia ia ko eni ‘o fakatatau mei he Tu’utu’uni ‘a e Fale. Ko e Komiti *Ashika* ia ko e me’a kehe ia he ‘ikai ke u to e lave au ki ai he ‘oku lahi ‘aupito ‘aupito ‘a e me’a ia fekau’aki mo ia. ‘Eiki Minisita Lao, ha leva e me’a ‘oku hoko atu ai?. Ko e fili ‘i he motu’a ni pe te ne fili atu...’a e toko 3 mei he tepile pe te mou fokotu’u mai ho’omou toko 3 mei he ngaahi tepile takitaha?.

‘Eiki Minisita Lao: Kole pe Sea ke takitaha fokotu’u pe mu’a mei he tepile ka ‘oku mahalo ‘e tuku pe ki he ‘Eiki Palemia ke ne fili atu ‘emau tepile ‘a mautolu pea toki vakai atu pe ongo tepile ko ee pe ko e ha ‘enau founa ko ee te nau fili ‘aki. Malo Sea.

‘Eiki Sea Fale Alea: Malo. Palemia, ko e ha ho’omou toko 3 ki he Komiti Tu’uma’u ko eni?.

‘Eiki Palemia: Sea ko e toko 3 mei he tepile ko eni ‘Eiki Sea (Tapu mo e Feitu’una ka e ‘uma’a ‘a e Hou’eiki ‘o e Fale) ko e ‘Eiki Minisita Ma’u’anga Fakamatala, ‘Eiki Minisita Lao mo e ‘Eiki Kovana Ha’apai. Malo Sea.

‘Eiki Sea Fale Alea: ‘A ia ko e ‘Eiki Minisita Lao, Kovana...

‘Eiki Palemia: ‘Eiki Minisita Ma’u’anga Fakamatala.

‘Eiki Sea Fale Alea: Fakamatala e. Malo. Hou’eiki Nopele...

‘Eiki Nopele Havea Tu’iha’ateiho: Tapu pe mo e Sea, tapu mo e Hou’eiki ‘o e Fale Alea ‘o Tonga. Fokotu’u atu pe ‘e he tepile ko eni ‘a e motu’a ni, Fielakepa pea mo e Sea ‘o e Komiti Kakato.

‘Eiki Sea Fale Alea: ‘A ia ko e Feitu’una, Fielakepa pea mo Lasike e.

‘Eiki Sea Fale Alea: Kau Fakafofonga Kakai...

William Clive Edwards: Tapu mo e Feitu’una, ko e tepile ko eni ‘a e Kakai, mau kole atu ‘oua te mau kau mautolu he fakatonutonu...

‘Eiki Sea Fale Alea: ‘Oku mou talangata’a moutolu ki he Tu’utu’uni ‘a e Fale. ‘Oku ta’engali’ia ‘a e Feitu’una ‘i he me’a ko ia. Ko e me’a kuo ‘osi tali ‘e he Fale tatau ai pe pe ‘e ‘ikai ke ke tui ki ai kuopau ke ke fokotu’u mai ‘a e me’a ko eni kuo tali ‘e he Fale. Fili mai ‘a e toko 3 he taimi ni pe.

William Clive Edwards: ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha taha ia heni ‘e loto ke u fokotu’u atu.

‘Eiki Sea Fale Alea: Fili mai ‘a e toko 3...me’a ki lalo ka e me’a mai ha taha ki ‘olunga ‘o fili mai ho’omou toko 3.

‘Akilisi Pohiva: Tapu atu ki he Feitu’una Sea ka e ‘uma’a ‘a e...(‘ikai ongo mai ‘ikai ke fakamo’ui ‘a e maika)...

‘Eiki Sea Fale Alea: Fakafofonga Fika fiha?.

‘Akilisi Pohiva: Fakafofonga Fika 2 ‘o Tongatapu, Fika 3...(‘ikai ke ongo mai ‘ikai ke fakamo’ui ‘a e maika)...

‘Eiki Sea Fale Alea: Fika 2 mo e Fika 3 ‘o fe?. Tongatapu?.

‘Akilisi Pohiva: Mo ‘Eua.

‘Eiki Sea Fale Alea: ‘Ai ke mou ki’i vahevahe atu, ki’i malolo atu ‘a e Fika 3 pe ko e Fika 2 ka e hu mai ha taha mei Ha’apai mo Vava’u. Ha e fa’ahinga fili ko ia ‘oku hange ha’amou fili sula ‘a moutolu he me’a ko eni. Ko ‘etau ngaue totongi ko eni ko e ngaue ma’a mo ma’oni’oni ki he fanongo mai ‘a e kakai...

‘Akilisi Pohiva: Kataki, ka na’e ‘uhinga pe foki ‘a e fili ko e me’a fakalao eni...

‘Eiki Sea Fale Alea: Ko ia.

‘Akilisi Pohiva: Ka ko ‘emau Fakafofonga Lao e. Lolotonga ako Lao mo e, ‘ikai ke tipiloma Lao e tama ko ee.

‘Eiki Sea Fale Alea: Te u ‘oatu ‘a e me’a ko eni. He ‘ikai ke mou omai moutolu ‘o ‘omai ho’omou ako mo ho’omou Lao pea te ke...malu ia ki he Tohi ‘a e kau Fakafofonga pea mou faka’apa’apa ki he toenga ‘o e kau Fakafofonga. Fale ko eni tatau pe ‘a e tokotaha kotoa pe. Filifili mai, sai ‘a ‘Eua, taha meia moutolu, taha mei Vava’u mo Ha’apai. Ko hai ‘oku mou loto ki ai, taimi ni.

‘Akilisi Pohiva: Vava’u...

‘Eiki Sea Fale Alea: ‘A ia ko e Fika fiha ‘o Tongatapu ‘oku fili?. He ‘ikai ke mou toko 2 moutolu. Te ke ‘ata’atā pe ‘a e Feitu’una ia he ko e ‘uhinga ko e Feitu’una ‘oku... Fika 3 ‘o Tongatapu pea mo Vava’u mo ‘Eua. Ki’i fakapotopoto ange ia. Taau mo fe’unga mo e kau Memipa ‘o e...mou ki’i va’iva’inga mai pe he’etau ngaue he me’a ko ee ‘oku...Hou’eiki, fakakaukau’i mu’a he Komiti ko e ha e taimi...Minisita Lao, ha e taimi te mou kamata ho’omou ngaue ka e fakangofua ‘a e Fale ko eni.

‘Eiki Minisita Lao: Kole pe Sea kapau ‘e kamata ‘a pongipongi.

‘Eiki Sea Fale Alea: Ko ‘a pongipongi e, ‘ai ki he 2...

‘Eiki Minisita Lao: Kapau ko e 2.

‘Eiki Sea Fale Alea: Fokotu’u pea poupou. Ko ia ‘oku loto ke kamata ‘a e ngaue ko eni ‘i he 2 ‘a pongipongi, fakaha loto ki ai ‘a ia ko e Komiti Tu’uma’u mo eni he ko e Komiti ko eni kuo ‘osi tali pe ia ‘e he Fale ni ke ‘i ai ha Komiti pehe, fakaha loto ki ai ‘o hiki nima.

Kalake: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a e ‘Eiki Minisita Pa’anga Humai, ‘Eiki Minisita ‘Atakai, ‘Eiki Minisita Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisita Takimamata, ‘Eiki Minisita Ako, ‘Eiki Minisita Pa’anga, ‘Eiki Palemia, ‘Eiki Tokoni Palemia, ‘Eiki Minisita To’utupu & Sipoti, ‘Eiki Minisita Ngaue, ‘Eiki Minisita Ma’u’anga Fakamatala, ‘Eiki Minisita Lao, ‘Eiki Kovana Ha’apai, ‘Eiki Nopele Tangipa, ‘Eiki ‘Eiki Nopele Havea Tu’iha’ateiho, ‘Eiki Nopele Fulivai, ‘Eiki Nopele Fielakepa. ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a e toko 17.

‘Eiki Sea Fale Alea: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai fakaha mai he founa tatau hiki ho nima.

Kalake: ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fakaha loto ki ai.

‘Eiki Sea Fale Alea: Tali ia, ko e Komiti ia ‘e angamaheni pea tau hokohoko atu ka ‘i ai pe ha me’a pehe ni, ‘omai pea ‘oku ou tui ko e Komiti ia ko ee ‘e hoko ia ko e Komiti Tu’uma’u ki ha fekau’aki mo ha taha ‘i ha launga ki he Fale ni pea ‘oku tau...Hou’eiki ko e ki’i vaha’a taimi ko eni ‘oku ou tui au he ‘ikai ke to e lava ha’atau feme’a’aki ai, ko e ifo taha pe ho’o feme’a’aki ‘a ‘au ke ke me’a mai ke a’u ki he fa’ahinga laumalie mo’oni mo e totonu e Patiseti, mahalo ko e taimi ni ‘oku tonu ke mou me’a atu a ‘o ‘ilo tukukehe kapau ‘oku ‘i ai ha Memipa ‘oku ‘i ai ha to e me’a ‘oku to e tokanga ki ai makehe mei he’etau ngaue, ko e taimi eni k eke...

William Clive Edwards: Ki fehu’i pe ‘aku...(‘ikai ke ongo mai ‘ikai ke fakamo’ui ‘ene maika)...ki’i fehu’i pe ‘e taha...

‘Eiki Sea Fale Alea: Ko ia, mahalo na’a sai ke ‘oatu ‘a e fehu’i ko eni.

William Clive Edwards: Ki’i fehu’i pe ‘aku Sea ki he Minisita Pa’anga (tapu mo ia) pe ‘oku kei ‘i ai ha pa’anga mohe ‘a e Pule’anga pea kapau ‘oku ‘i ai ha pa’anga mohe ‘oku tuku ‘i fe’?

‘Eiki Sea Fale Alea: Ko e ki’i fehu’i pe eni he ki’i fo’i vaha’a taimi ko eni ka au malolo ‘Eiki Minisita Pa’anga pe ‘oku kei ‘i ai ha pa’anga mohe ‘a e fonua pea ‘oku tuku ‘i fe’?

‘Eiki Minisita Pa’anga: Sea, fakatapu atu ki he Feitu’una mo ho’o Fale ‘Eiki ka e ‘atā ke u lave atu ki he fehu’i ko eni ‘a e Fakafofonga Fika 3. ‘Oku ‘i ai ‘a e pa’anga mohe ‘a e fonua ko e pa’anga mohe ki he pa’anga muli pea mo e pa’anga mohe ki he pa’anga fakalotofonua. Ko e tu’unga ko ee ‘oku ‘i ai ‘a e pa’anga mohe ko ee ki muli ‘oku faingamalie ‘aupito ‘a e tu’unga ko ia fekau’aki pea mo e ngaahi fefakatau’aki ‘a ia ko e ngaahi pa’anga ko ia ‘oku konga lahi ‘oku ‘inivesi ia ‘i muli, ‘a e pa’anga ko ia he ko e ngaahi pa’anga ia ko ee ‘oku fai’aki ‘a e totongi ‘o e ngaahi fefakatau’aki. ‘A ia ko e tu’unga ko ee ‘oku ‘i ai ‘a e pa’anga ko ia ‘oku laka ‘i he mahina ‘e 6 ‘o e hu koloa ‘a e lahi ko ee ‘o e pa’anga ko ia ko ee ‘oku ‘i muli. ‘A ia ‘i he’ene tu’u ko ee ‘i he taimi ni ko e tu’unga ia ‘oku fakafiemālie ‘aupito ‘a e tu’unga ko ia. Ko e tu’unga ko ee ‘oku ‘i ai ‘a e pa’anga mohe fakalotofonua, ‘oku ‘i ai ‘a e pa’anga mohe fakalotofonua ‘oku fakahu ‘i he Pangikee ka ‘oku ‘ikai ke fu’u lahi fēfē ‘a e tu’unga ko ee ‘oku ‘i ai ‘a e pa’anga mohe fakalotofonua. Ko e tali ia Sea malo.

‘Eiki Sea Fale Alea: Malo.

William Clive Edwards: Fakamalo atu ki he Minisitaa, ko e me’a pe na’a ku ki’i hoha’a ki ai pe ‘oku tuku ko aa ‘i fe, ko e fehu’i pe ‘oku tuku ‘i fe na ‘oku kei tuku pe he feitu’u ko ee na’e ala ki ai ‘a Bogtonoff’ o tata ‘etau ngaahi fo’i me’a ko ee pea ko e me’a ia ‘oku ou ilifia ki ai kapau ‘oku kei tuku ai ‘e to e tata ha taha?.

‘Eiki Sea Fale Alea: Ha ho’omou fakalaumalie?. Ko e Feitu’una foki na’e ‘i ai ‘a e fo’i taimi ko ee na’a mou lele mai ‘a e Pule’anga na’e hoko ai ‘a e fo’i me’a ko eni, ‘a e fo’i ala ko ee ‘a Bogtonoff ko ee ki he’etau ki’i me’a ko ee...

William Clive Edwards: ‘A Bogtonoff

‘Eiki Sea Fale Alea: Ko ia.

William Clive Edwards: Pea ko au pe na’a ku lea mai ko e me’a ko ia ‘oku faikehe...

‘Eiki Sea Fale Alea: Ko ia.

William Clive Edwards: Pea na’e ‘ikai ke mo’oni hono ‘omai ki he Fale ‘o pehe ‘e to e ma’u mai ‘a e pa’anga.

‘Eiki Sea Fale Alea: Fakafeta’i. Mou fanongo pe Hou’eiki Pule’anga ki he me’a ko eni ‘oku me’a atu ‘e he Fakafofonga ka na’e Minisita he ngaahi taimi ko ee ‘oku tokanga ‘aupito ‘aupito Minisita Pa’anga ka mou me’a atu ‘o malolo pea ke toki me’a mai ‘o fakalelei’i ‘a e me’a ko eni ‘oku hoha’a ki ai ‘a e Fakafofonga Fika 3 ‘o Tongatapu. Ta u malolo, haafe ‘a e ua.

(Pea na’e malolo ai pe ‘a e Fale Alea ki he haafe ‘a e ua)

006

‘Aho 17 ‘o Sune, 2010

Taimi : 1.30 – 2.15 Ho’ata

Satini Le’o : Me’a mai ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea. (‘Eiki Nopele Tu’ilakepa).

‘Eiki Sea Fale Alea : Hou’eiki. Tau liliu ‘o Komiti Kakato, ka tau hoko atu ki he’etau ngaue.

‘Eiki Sea Komiti Kakato : Tau hoko atu. Me’a mai Fakafofonga Fika 1 ‘o Tongatapu.

Samuela ‘Akilisi Pohiva : Katakai, ko e fika 3 ‘oku ‘i ai ‘a e fakamatala ai ki he Toutai pea mo e Ngoue. Pea ‘osi ‘eku vakai ki ai, kapau temou me’a hifo ki he tepile 20, kataki tepile 16 ‘i he annex c, ‘oku ou fie to’o hake ‘a e me’a ko eni ke tau ki’i vakai pe ki ai, pe ‘oku fai ‘a e vahevahe ko eni ‘a e Pule’anga, tatau pe ‘i he fakalotofonua pe ko ha Pa’anga tokoni mei Muli

pe 'oku fenapasi mo e me'a koe 'oku tau tui mo tau faka'amu ki ai, 'oku 'i ai 'a e tokanga makehe ke 'ave ha pa'anga lahi ki he ngaahi sekitoa fakatupu koloa. Hangee ko e Toutai mo e Ngoue, pea kau atu ai pe ki ai mo e Folau 'Eve'eva. Pea 'oku ou hanga 'o to'o mai 'a e ngaahi Ministry heni ke tau hanga ange 'o ki'i fakafehoanaki ange mo e pa'anga koe 'oku vahevahe ki he Ngoue.

'I he tepile 16 kapau temou me'a hifo ki ai. 'I he 2004/2005, ko e pa'anga koe na'e 'ave ki he Defence ko e fa miliona ono kilu ono mano toluafe tolungeau uofulu ma fitu. (4,663,327). Pea mei he taimi ko ia 2005 'o a'u mai ki he 2009, na'e fakalahi 'a e pa'anga koe na'e vahe'i ki he Defence 'o a'u ki he pa'anga 'e hiva miliona valu kilu fa mano faafe hivangeau tahafitu. (9,894,917). 'A ia 'oku hiki 'aki 'a e 100% 'a e fo'i hiki ko iaa. Ka 'i mui 'aupito 'i he annex 'i hee. Ka 'o kapau tetau sio ki he Ngoue. Ko e Ngoue 'i he 2005 na'e 4 miliona ono kilu nima mano tahaafe teau hivangofulu ma valu. (4,650,198). 'I he 2009, na'e hiki mei he 4 miliona ki he 5 miliona fitu kilu taha mano fitu afe tolungeau uofulu ma valu (5,5717,328) 'A ia na'e hiki 'aki pe 'a e 20%. Ko e Foreign Affairs 2004/2005 na'e fa miliona taha kilu valu mano ma fitu ngeau ono nima (4,180,765). 'I he 2009 na'e hiki ia ki he valu miliona hiva kilu nima mano...hiki 'aki ia 'a e 120%. Ko e 'uhinga 'o 'eku lave ki he me'a ko eni Hou'eiki, he ko e anga koe 'o 'eku vakai ki heni 'oku 'ikai ke fenaapasi 'a e me'a koe 'oku tau faka'amu ki ai, ke tau tokoni'i 'a e ngaahi sekitoa fakatupu koloa, hangee ko e Toutai pea mo e Ngoue pea mo e Taki Mamata.

Ko e Foreign Affairs, ko e hiki 300% ko eni, 'oku totonu ke to e fai hano fakatokanga'i ke to e vakai'i ange, pe 'oku fakatonuhia'i 'a e fu'u hiki ko eni pe 'ikai ? Kae hiki 'aki pe 'a e Ngoue ia 'aki 'a e 20% ? Kapau temou fakatokanga'i hifo 'a e Foreign Affairs 'oku hiki 'aki ia 'a e 300%. Ko e 'uhinga pe Hou'eiki 'eku lave ki he me'a ko eni he 'oku ou tui 'oku totonu ke fai hano review 'a e me'a ko eni, ke fenaapasi 'a e vahevahe 'o e koloa pea mo e me'a koe 'oku tau faka'amu ki ai. 'Oku ou tui 'oku tau tui tatau katoa, 'oku fiema'u ke teke 'a e ngaahi Private Sector, 'a e ngaahi Sekitoa Fakatupu Koloa, pea 'ave hanau ngaahi 'inasi lahi koe'uhi ke fenaapasi pea mo e taumu'a ngaue koe 'a e Pule'anga. Ko ena 'oku 'asi pe ia he peesi 13 'a e Ngoue mo e Toutai, pea 'oku 'i ai 'a e ngaahi me'a 'oku lisi mai ai. Pea 'oku ou fakatokanga'i ai 'oku kau ai e mokohunu mo e ngaahi alaa me'a pehee. 'Oku 'ikai ke 'asi ai ha me'a ia ki he hina. Kaekehe, ko e poini ke tau to e hanga ange 'o to e vakai'i ange 'a e vahevahe 'o e pa'anga 'oku tau hanga 'o 'ave ki he ngaahi Potungaue ko eni, ngaahi Ministry ko eni pe 'oku totonu ke fai ha ngaue ki ai. Kiate au pea mo 'eku lau 'a'aku 'oku totonu ke fai hano review 'a e me'a ko eni, pea to e fai hano vahevahe lelei 'o e me'a ko eni. He 'ikai ke u to e loto au ke u to e lave ki he fakaikiiki. Ka 'o kapau te u fai ha ki'i lave si'i ki he pa'anga ko eni 'oku 'ave ki he Foreign Affairs. Ko e 14 ko eni 14 miliona 300%, 'oku ou fifili lahi pe ko e ha 'oku fu'u 'ave ai 'o fu'u lahi pehee 'o a'u ki he 14 miliona ?...'o laka mama'o ia 300% 'o laka mama'o ia 'i he Ngoue ? Ka 'oku sai pe ke tau toki sio ki ai, ka 'oku ou tui kapau ko e anga 'eni 'o e policy 'I hono ngaue'aki 'i he Pule'anga Lolotonga, 'oku ou tui 'oku totonu pe ke to e fai hano vakai'i fakalelei. Pe 'oku fakatonuhia'i 'a e vahevahe ko eni pe 'ikai ?

Ko e annex c, tepile 22. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi No 'oku malu'i 'e he Pule'anga. Pea ko e katoa 'o e ngaahi No ko ia, 'oku 'i ai 'a e me'a lalahi 'e 2 'oku ou tokanga ki ai. Ko e Tonga Power 'oku fe'unga 'a e fakamole ki ai mo e 20 miliona nima kilu fa mano hivaafe fangeau tolungofulu ma fa. (20,549,434). Kataki pe ko e 2009 ka 'oku 'asi hee mo e hina, ko e 10 miliona fitu kilu

taha mano uaafe tolungeau fitungofulu ma fitu. (10,712,377). 'I he Patiseti ko eni kuo 'osi hangee kiate au 'Eiki Minisita Pa'anga na'e 8 'a e pa'anga koe na'e 'alu hake 'i he Malu'i. Ka ko eni 'oku 10. Ka ke toki tali mai mu'a 'anai. Pe ko e 'uhinga nai 'o 'ene to e 'alu hake 'o 10 miliona fitu kilu taha mano uaafe, 'oku 'i loto ai 'a e No 'a e Squash na'e malu'i 'e he Pule'anga ? Pe 'oku tanaki mai mo e No 'a e kau Ngoue ki ai ? Kapau 'oku 'uhinga pehee 'a 'ene 'alu hake mei he 8 ki he 10, pea 'oku ou pehee 'oku ou fakamalo atu ki he Feitu'una 'i ho'o hanga 'o tanaki mai mo e No 'a e kau ngoue hina ke kau pe mo ia 'i hono....Ka 'oku ou 'ohovale 'i he'ene 'alu hake mei he 8 ki he 10. Ka ko e anga 'eku fakakaukau ki ai, mahalo pe kuo ke hanga 'o tanaki atu ki ai mo e No koe 'a e kau to hina ke fakakau atu ai pe, he 'oku malu'i foki 'e he Pule'anga ia 'a e fo'i 7 pe 8 koe 'a e kau Kosilio Hina. Ka 'o kapau kuo 'oatu ai pe mo e No 'a e kau ngoue, pea 'oku ou fakamalo atu ai pe ki he Feitu'una 'i ho'o fai 'a e fo'i anga'ofa ko ia. Koe'uhi kae to e foki mai 'a e ni'ihi ko ia ki he ngoue. He ko e meimei ko e kakai ko ia ko e kau ngoue lalahi ia 'o e fonua ni 'oku nau fihia he fo'i me'a ko ia.

'Oku ou fie hoko atu heni ki he tepile 20 ko e No. 'I he ta'u 'e 33 ko eni kuo tau situ'a ki ai mei he 1977 ki he 2010, ko e ta'u eni 'e 33, 'oku fe'unga 'a e No mo e 261 miliona 2 kilu fa mano ua afe teau ma onongofulu. (261,242,160). Pea kuo 'osi totongi mei ai 'a e 30 miliona fitu kilu taha mano tolu afe teau ma hiva. (30,713,109). Ko e toenga leva ko e 230.9 miliona. Kapau temou fakatokanga'i hifo 'oku 'i ai 'a e pa'anga ia 'e 52 miliona 'oku 'ave ki hono langa 'o Nuku'alofa. 52 miliona ua kilu ua mano taha afe teau valuvalu. Ka ko eni 'oku kei 'asi mai pe heni, pe kuo 'osi e silini hono ngaue'aki pe 'oku kei toe pe. Ko ia 'oku ou kole ki he Minisitaa kene hanga 'o fakamahino mai, koe'uhi ko e ma'u 'a e motu'a ni, ko e pa'anga koe 'oku langa 'aki 'a Nuku'alofa kuo 'osi vahe'i ko e 17 miliona 'a ee 'oku 'i ai 'a e ngaahi fale lalahi koe, 'a e Sanft he hala Taufahau mo e Fakava'inga ko e 17 pe ia. Pea kapau e tanaki mai mo Palasi, 'e 'alu hake pe ia 'o 20 tupu. Ka ko eni ia 'oku 'asi ia heni ko e 52 miliona. 'Oku ou kole ki he Minisitaa kene toki hanga mu'a 'o fakamahino mai 'a e fo'i faikehekehe ko ia. Pea 'oku 'alu ki fee 'a e toenga ko ia ?

Ko e fakalelei 'o e Dateline 'oku 'asi heni ko e 10 miliona valu kilu, 10.8 miliona. 'Oku 'asi ia heni 'oku te'eki ke 'i ai ha payment 'i he me'a ko eni. Mahalo 'oku ou manatu na'e 'i ai e lave 'a e Minisitaa ki mu'a 'oku kei tu'u 'i he grace period. Ka 'oku 'ikai ke mahino kia au 'ene tu'u ko eni. Pea ko e Ngoue mo e Toutai 'oku 'asi mai heni ko e 21. Ko e 16.6 e Ngoue kae 5.5 e Toutai. 'Oku 'i ai 'a e me'a ia heni 'Eiki Minisita keke toki me'a hifo ki ai. 'Oku 'i ai 'a e fo'i No ia 'e 12 'oku 'ikai ke 'asi mai ia 'oku lahi, 'oku 'asi pe 'a e No 'o Nuku'alofa, No 'o e fakalelei 'o e Dateline, Ngoue mo e Toutai, pea 'oku 'i ai mo e pa'anga 'oku 'ave ki he Pangike Fakalalakaka. Pea ko e toenga 'oku tu'u pe ai 'o pehee, ko e No ki he Fakalalakaka. Ka 'oku 'ikai ke 'asi mai 'a e taumu'a koe 'oku 'ave ki ai 'a e silini ko ia. Ko ia 'oku ou pehee 'Eiki Minisita 'oku mahu'inga 'aupito 'aupito 'i he teu ko eni ke fai 'a e Liliu mo e ngaahi me'a pehee ke fakamahino'i 'a e tafa'aki ko ia.

Ko e No ko eni 'a e kau Pisinisi 'oku fe'unga katoa ia mo e 32.8 miliona, ko 'ene 'asi ia 'i he me'aa. Pea kuo totongi 'a e 9.7 kae toe mai 'a e 23. Pea 'oku to e 'asi ai pe 'a e Sea Star mo e Dateline. Ko e Sea Star ko e 3.6 miliona, 'oku te'eki pe ke totongi ha me'a. Pea ko e Dateline 'oku 'asi pe 'o hangee ko ia 'oku 'asi 'i 'olunga ko e 10.8. Ka ke toki fakamatala mai ange ki he No ko eni 'a e Sea Star ? Na'e fa'a 'i ai pe foki 'a e Tohi Fehu'i na'e fa'a 'oatu ki he Feitu'una 'o 'eke'i atu 'a e ngaahi assets koe 'a e Sea Star 'oku tau kei mamata pe 'oku kei nofo pe 'i uafu

hee. 'Oku 'i ai 'a e vaka mo e fale. Ka ko 'ene tu'u he taimi ni 'oku 'ikai ke mahino ia pe ko e ha e me'a 'oku hoko? Pe kuo 'osi fakatau atu ha konga ke totongi 'aki 'a e No ko eni? He ko e No 'eni mei he ADB 'oku kei tu'u ko eni. Ko e No eni 'a e Tama Pilinisi he taimi na'e kei Pilinisi ai. 'A ia ko e Tu'i ia he 'aho ni. Pea bankrupt foki 'a e me'a ko eni, pea nau mavahe kinautolu kae tuku mai 'a e mo'ua ia ko ia, pea 'oku kei tukutuku pe ai. Kole atu ki he Minisitaa kene toki hanga 'o fakamahino mai.

Ko e No mei Siaina, ko e fakamatala koe 'oku ou ma'u 'e au mo e Fakafofonga ko eni, na'e 'i ai pe 'a e fakataha na'e fai ki ai. Ko e 118 miliona, ka ko e fakamatala 'oku mau ma'u kuo 'alu hake e malohi 'o e pa'anga Siaina, pea 'oku 'alu e Noo ia 'o 140 miliona 'i he'ene tu'u he taimi ni. Pea 'oku 'i ai leva mo e 70 miliona mei Siaina ke 'ai ki he ngaahi ngaue kehe. Ka ko e me'a koe 'oku fai 'a e tokanga ki ai, ko e me'a koe 'oku 'asi hee, ko e me'a koe na'e tali 'i Fale Alea ni. 'A ia ko e me'a 'oku mahu'inga heni, ko e to'o 'a e me'a 'oku 'asi heni (pepa). Pea ko e toenga koe mei he 140 mo e 70, 'e 'alu ki fe 'a e silini ko ia? He 'oku 'ikai ke 'asi ia he Ta'u Fakapa'anga lolotonga. 'A ia ko e me'a ia 'oku fai e tokanga ki ai.

Ka te u lave ai leva ki he pa'anga ko eni 'e 12 miliona na'e 'ave ki he Palasi. 'E toki fai e ngaue ia ki ai 'amui, pe ko e ha 'a e me'a 'oku hoko ki ai. Ka ko 'eku fehu'i. Na'e 'ikai ke vela 'a e Palasi. Na'e 'ikai ke kau ia 'i he me'a na'e vahe'i ki ai e silini. 'Oku 'i ai e tokanga ia pe ko e ha e 'uhinga 'o e 'ave 'o e 12 miliona ki ai? Talu 'etau alea'i 'a e me'a ko eni mo 'ene taumu'a kotoa pe ki Nuku'alofa mo e ngaahi sevesi 'oku 'i ai 'enau fekau'aki. Ka ko e fo'i hu 'a e 12 miliona koe 'oku fai hono fehu'ia. Pe ko e makatu'unga 'i he haa? 'E lava pe ia ke fokotu'u atu mei he Tepile ko eni, kapau 'oku 'ataa pe ia ke ngaue'aki 'a e pa'anga mei Siaina ki ha to e me'a kehe, mavahe mei he ngaahi fale na'e vela. Tonu ke hu ai hotau Fale Alea 'o 'ai ha ki'i 10 ki ai ke fakalelei'i 'aki. Mou vakai ki hotau Fale Alea? Mahalo ko e ma'ulalo taha ia he Pasifiki. Pea ko hotau fale koe 'a ee 'oku 'ofisi ai e Sea, ko 'ene 'uha pe kuo fonu e vai, 'uha pe kuo fonu e vai. 'Oku fu'u ta'efe'unga 'aupito ia 'i he kuonga ni 'oku tau 'i ai. Ko ia 'oku ou fokotu'u atu 'e au 'Eiki Minisita, kapau kuo mou to e 'ave 'emoutolu 'a e tokoni ko eni pe ko e No ko eni ki ha to e me'a kehe. 'Omai mo ha 10 ke ngaahi 'aki hotau Fale Alea. He 'e 'osi pe 10 ko iaa ia 'oku te'eki ke mangoi e fu'u 140 ia. Pea ko e ki'i fokotu'u pe ia 'Eiki Minisita 'oku 'oatu ke fai ha'o fakakaukau ki ai. Koe 'oku poupu mai ki ai e Sea, he kuo fiu e Sea he ta vai mo hono fekau e kau ngaue ke ohu e vai. Pea to e uesia mo 'etau 'u komipiuta 'atautolu mei Siaina he 'alu 'a e vai ia he lalo komipiuta. 'A ia kapau 'e 'ilo 'e Siaina ia 'a e me'a ko ia, tenau fu'u 'ohovale lahi 'aupito kinautolu ia, ko e 'omai 'enau tokoni 'anautolu 'o tafea e fale ia 'o maumau ai.

Kaekehe, ko e me'a pe ia... 'oku 'i ai mo e me'a 'e taha 'oku ou tokanga pe ki ai. Ko e tepile 14, 'oku 'i ai 'a e me'a 'e 2. Ko e aid in kind, ko e tokoni 'oku 'ikai ko e pa'anga, pea 'oku 'i ai mo e tokoni ko e grants, 'a ia 'oku 128 miliona ee kae 84 miliona ee. Pea 'oku 'asi ai 'a e 'u me'a kehekehe. Ko e me'a koe 'oku fai e tokanga ki ai, 'oku totonu pe ke fakamahino'i 'a e ngaahi Ministry 'oku vahe'i ki ai 'a e pa'anga ko eni ken au hanga 'o ngaue'i. 'Oku totonu 'aupito ke fai hano monitor lelei he ko e pa'anga lahi. Ko e 128 mo e 84. 'Oku totonu ke ngaue 'aonga 'aki ko e ha 'a e taumu'a?...impliment... 'a e project 'o fakapapau'i 'oku ma'u 'a e fo'i taumu'a. Pea na'a ku lave foki ki he ngaahi me'asivi ki hono ngaue'aki 'a e pa'anga. Hangee ko e 'Atita, ka 'oku lava foki 'a e ngaahi mahina pea nau toki lava atu ki ha Potungau 'o vakai'i. Ko e Public Account Committee, na'a ku kau au he folau atu ki 'Aositelelia he ta'u ni mo e Fakafofonga

Nopele ‘o Vava’u pea mo e tokotaha mei he ‘Atita. Pea mau toki ‘ilo ai ko Tonga ni pe he Pasifiki ‘oku te’eki ke ‘i ai ha’anau Public Account Committee. ‘I he ‘osi ange koe ‘emau ki’i semina ko ia, ko e me’a koe na’e mahino mai ‘a e mahu’inga makehe ke ‘i ai ha Public Account Committee. Ko e fo’i sino ia ‘oku ne hanga ‘o vakai’i mei he taimi ki he taimi ‘a e anga hono fakamoleki ‘a e pa’anga ‘a e Pule’anga. Pea ‘oku lava ke ‘ilo kei taimi ha to nounou pea fai leva ha ngaue ki ai. Pea ‘oku na ngaue fakataha kinaua mo e Potungaue ‘Atita.

Talu ‘eku hu mai ki heni mo ‘eku fokotu’u ke ‘i ai ha Public Account Committee. Fehu’i ‘e he kau Fakafofonga ki mu’a pea ‘oku a’u mai pe. ‘Osi eni e ta’u ‘e 24 he’eku ‘i he Fale ni mo e te’eki pe ke fai ha ngaue ki ai. Sea, ‘oku ou tuku atu pe ki he Pule’anga Lolotonga, pe ‘oku nau mahu’inga’ia ke ‘i ai ha sino pehee? Ka ‘oku ou tui ko e vaivai’anga ia ‘etau fononga mai mei he kuohili....”

Tokoni Palemia : Sea, ke u tokoni atu mu’a ki he Fakafofonga.

‘Eiki Sea Komiti Kakato : Ko e tokoni eni ‘Eiki Fakafofonga. Me’a mai Eiki Tokoni Palemia.

Tokoni Palemia : Sea, ke u tokoni atu ki he Fakafofonga. Ko e me’a mahu’inga ‘oku ne ‘ohake. Ka ko e Komiti kuo pau ke fokotu’u ‘e he Fale Alea. Ko e taimi koe na’e alea’i ai e Lao ke fakafoki mai e ‘Atita ki he malumalu ‘o e Sea e Fale Alea, na’e alea’i ai ai he Komiti Lao pea fakahu mai ko e Komiti ‘a e Fale Alea. ‘Oku ‘ikai ko ha Komiti ‘a e Pule’anga, ko e Komiti ‘a e Fale Alea. Pea na’e tali ‘a e fo’i concept ko iaa ke fai ‘e he Fale Alea. Ko ‘eku tali ia ki he Fakafofonga. Ko e fo’i fokotu’u ia na’e ‘omai fakataha mo e ‘Atita ki he Fale Alea. Pea ko e Komiti ko iaa ko e Komiti ‘a e Fale Alea. Ko e ‘u Lipooti Fakata’u koe ‘a e ‘Atita ki he ngaahi Potungaue, ‘oku ‘omai ia ki he Komiti ko iaa, pea toki hanga ‘e he Komiti ko iaa ‘o vakai’i...’a e Lipooti ‘a e Komiti. Ko e Lipooti ‘a e Komiti ‘oku ‘omai ki Fale Alea. Fakafofonga, ko e me’a ia ‘a e Fale Alea, pea na’e ‘osi tuku mai pe ‘e he Pule’anga ia ki heni mo e fo’i Lao ko iaa ki heni. Malo.

‘Eiki Sea Komiti Kakato : Malo ‘Eiki Tokoni Palemia. Fakafofonga Fika 1 ‘o Tongatapu.

Samuela ‘Akilisi Pohiva : Sea, ‘oku mo’oni pe ia. Ka ‘oku ‘ikai ke ma’u ‘e he Komiti Pa’anga ia ‘a e ‘u naunau pea mo e natula totonu ‘o e Public Account Committee. Kapau pe tetau hanga ‘o fakahingoa, ‘o tuku ‘a e hingoa ko eni ko e Finance Committee ka tau ngaue’aki ‘a e Public Account Committee, ‘oku ou tui ‘e fakapotopoto ange ia. Ka ko e fo’i sino koe na’a mau ako kimautolu ki ai ‘oku fu’u lahi ‘aupito ‘a hono ‘u kupu ‘ona ia mo hono ngaahi kongokonga mo hono ngaahi ngaue. Pea ‘oku kau ia ‘i he ngaahi Lipooti mei he ngaahi Pule’anga na’a mau ‘i ai, ko e Komiti ia ‘oku mahu’inga mei hono vakai’i mei he taimi ki he taimi ‘a e ngaue’aki ‘a e pa’anga ‘a e Pule’anga. Ko e Finance Committee ko eni ‘oku ‘ikai ha’amau ofiofi ‘e taha pe ko e mafai ‘oku mau ma’u ki he me’a ko eni ‘oku ou ‘uhinga atu au ki ai.

Tokoni Palemia : Sea, kau to e ki’i tokoni atu mu’a ki he Fakafofonga.

‘Eiki Sea Komiti Kakato : Ko e to e ki’i tokoni ee Fakafofonga.

Tokoni Palemia : Katakai pe Fakafofonga. Oku mo'oni 'aupito ho'o me'a. 'Oku 'ikai ko e 'uhinga 'eku fakahoha'a ke liliu 'a e Komiti Pa'anga 'a e Fale Alea 'o ui ko e Public Account Committee. Ko e fo'i fokotu'u mai koe he Lao, kapau teke me'a ki ai. Ke fokotu'u 'e he Fale Alea 'a 'ene Public Account Committee. 'Oku 'ikai ko e 'uhinga ia ke liliu pe 'a e Komiti Pa'anga 'o hoko ko e ...'Ikai ! Ko e me'a ia 'a e Fale Alea kene hanga 'o fokotu'u 'a e Komiti ko ia 'o hoko ia ko e Komiti Tu'uma'u 'a e Fale Alea. 'Oku 'osi 'i heni 'a e Fokotu'u ko iaa. Malo Sea.

'Eiki Sea Komiti Kakato : Malo 'Eiki Tokoni Palemia. Me'a mai Fakafofonga Fika 1.

Samuela 'Akilisi Pohiva : Sea, 'oku ou tui 'oku mo'oni pe ka 'oku totonu ia ke fa'u hano Lao. 'Oku ou tui na'e 'osi totonu p eke hanga 'e he Pule'anga ia 'o fa'u mai ha Lao ki ai 'o hangee ko e Lao ki he anti-corruption committee. Ko e Pule'anga pe na'a nau hanga 'o 'ai mai 'a e me'a ko ia. 'A ia ko e taha pe ia 'o e ngaahi me'asivi kene hanga 'o siofi 'a e founa 'oku ngaue'aki 'a e pa'anga 'a e Pule'anga. Kapau na'a ne hanga 'o lava 'o fa'u mai 'a e me'a koe 'oku ou tui tene lava pe kene fa'u mai mo e me'a koe. Pea 'oku ou tui kapau tene hanga pe 'e ha Memipa 'o fa'u mai ha Lao ki ai. Ka 'oku ou tui ko e fo'i me'a mahu'inga ia. He 'oku fu'u mahu'inga 'aupito ia ke fokotu'u 'a e Komiti ko ia ke ta'ota'ofi 'a e ngaahi palopalema anga maheni na'a tau fepaki mo ia he kuohili. Pea 'oku ou tui au 'oku totonu ke fokotu'u 'a e fo'i sino mavahe ko iaa.

Ko e tepile 14 'i he peesi 44, 'oku 'asi ai 'a e me'a na'a ku lave ki ai 'a e "Aids in Kinds" 'a ia 'oku mahu'inga 'aupito, pea mo e "Grants". Pea 'oku mahino 'aupito pe ia ko e 'Otu Anga'ofa ko e 25 miliona. 'Oku fai 'a e tokanga ki he vaka ko eni. Ko 'ene hu mai ki Tonga ni, ko hai tene fakalele ? Mou manatu'i na'a tau No mai 'a e Fuakavenga pea mo e 'Olovaha mo e Ngaluta'ane. Pea na'e 'i ai 'a e pa'anga ai ne a'u ki he 30 tupu miliona 'a e hikihiki ki 'olunga 'a e Mo'ua ko eni ki he Pule'anga Siamane. Na'e ta 'o toki 'osi mai ki mui ni. Ka ko e founa koe na'e 'omai 'aki 'a e vaka ko iaa na'e pehe ni. Na'e tuku mai e vaka pea 'omai 'a e grace period ko e ta'u 'e 10. Pea 'osi ko iaa pea lele faka-komesiale 'o ma'u e pa'anga 'o ta 'aki 'a e No. Sai pe eni ia ko e grant. Ka ko e fehu'i. Ko hai tene pule'i mo fakalele 'a e vaka ko eni ? Ke ma'u ha tupu ki hono maintenance mo hono ngaahi na'a to e hangee pe ko e me'a koe.? 'O 'osi ange kuo 'ikai ke ma'u ha pa'anga ia mei hono fakalele 'o e vaka, kae a'u e Pule'anga ki he ahua hono totongi ? Ko e me'a ia na'e hoko. 'Oku ou fakamatala atu pe 'a e me'a na'e hoko. 'Oku 'ikai ko ha me'a si'i eni, he na'e ta 'ehe Pule'anga 'a e pa'anga 'e 20 miliona. Pea toki me'a'ofa mai e Pule'anga Siamane ke write off, mahalo na'e toe 3 pe toe 4. Ko e me'a 'oku mahu'inga heni ko e 'omai 'o e vaka. Ka ko e fo'i fehu'i, ko hai...tetau hanga foki 'o privatize 'o tuku atu ki he private sector ken au hanga 'o fai 'a e service 'o 'ikai to e kau ai e Pule'anga. 'Oku 'ikai ke u hanga 'e au 'o 'ai e me'a ko eni koe'uhi ko e Fakafofonga koe 'oku 'i ai hono vaka. 'Ikai ! 'Oku 'ikai ha'ane felave'i 'ana mo ia. Ka 'oku ou fehu'ia 'e au 'a e fo'i me'a ko iaa. He 'oku ou tokanga au ki hono management ke tonu 'a hono fakalele, koe'uhi ke 'oua na'a faifai ange kuo 'alu 'a e fu'u pa'anga 'o iku ange kuo 'ikai ha pa'anga ke kumi 'aki ha vaka fo'ou. Pea 'oku ou tui 'oku taumu'a ki ai 'a Siapani kene hanga 'o fetongi 'a e vaka ko eni 'i ha taimi 'e motu'a ai. Pea 'oku ou fehu'ia leva 'e au 'a e kaha'u 'o e vaka ko eni. Ko hai tene fakalele 'a e vaka ko eni ? Ke haa ? Ke ma'u 'a e taumu'a koe na'e 'omai ai mei Siapani. Ko e 'omai ko e grant ke fakalele ke ma'u ai ha pa'anga ke kumi 'aki ha vaka 'e taha 'i he kaha'u.

Pea kapau he'ikai ke tau tokanga ki he fu'u me'a'ofa ko eni 'a Siapani pa'anga 'e 25 miliona, kapau he'ikai ke tau tokanga ki ai, he'ikai ke ma'u 'a e fo'i taumu'a koe na'e 'omai 'aki.

Ko ia 'oku ou tokanga lahi 'aupito 'aupito Hou'eiki ki he'etau ngaue'aki 'a e ngaahi pa'anga tokoni mei muli. 'Oku 'i ai mo e me'a 'e taha ko e Tokoni mei he Pule'anga 'Aositelelia 'oku 'asi heni, 'oku 'i ai 'a e pa'anga 'oku vahe'i ko e Road haa koaa..? 'Oku meimei kau 'a e tokoni mei 'Aositelelia ke kumi ha kau consultant. Meimei ko e pa'anga ko eni ko hono kongala lahi 'e meimei 'ave ki he kau consultant. Pea hangee ko e me'a ko ia kuo ma'u 'e he tepile ko eni. 'Oku 'i ai 'a e ni'ihiki mei Tonga ni 'oku 'oange kenau fai 'a e ngaue ko eni. 'Oku sai 'aupito faka'ofa'ofa hono 'oange kenau kau ki ai. 'A ia na'e toutou 'asi he pepa ko e tokotaha ko iaa 'oku ne ma'u 'e ia 'a e pa'anga 'e 2000 he 'aho. 'A ia ko e me'a 'oku ou tokanga lahi ki ai, ko e Aid in Kinds, a'u pe ki he Grant. 'Oku to e foki e pa'anga ko eni ki he kau consultant 'oku nau ha'u mei Muli.

William Clive Edwards : Sea, kau ki'i fehu'i ange ki he Fakafofonga. Ko e pepa fee 'oku 'asi ai 'a e me'a ko ena 'oku ke fakaha mai ?

Samuela 'Akilisi Pohiva : Pepa ko eni ko e Kele'a. 'Oku 'asi ai ko e tokotaha he 'Ofisi Palemia ko 'ene vahe he 'aho 'e 1 ko e pa'anga 'e 2000 he 'aho. Pea kapau ko e vahe fakaconsultant, pea 'oange ia ma'ana kene ma'u atu ia 'e ia. Ka 'oku fu'u faka'ohovale 'aupito pea fakaninimo ki he fakakaukau 'a e kakai 'a e 'oange 'a e pa'anga 'e 2500 he fo'i 'aho 'e 1 ki ha tokotaha. 'Aho pe 'e 4 taha mano. 'Oku fakaninimo ! Pea ko 'eku 'uhinga..."

Minisita Lao : Ke u ki'i fehu'i ange Sea. 'A ia 'oku fakaninimo ia hono 'oange ki he Tonga kae 'ikai fakaninimo ia hono 'oange ki he kau Muli 'a e pa'anga ko iaa ?

Nopele Tu'ilakepa : Fakafofonga, fakamolemole pe, kae tuku mu'a ke fai atu ha lave 'a e Hou'eiki Nopele ki he me'a 'oku ke me'a ki ai. Sea, 'oku ou nofo 'o sio ki hoku kaungaa Fakafofonga 'i he me'a ko ena 'oku 'ohake 'e he Fakafofonga. Ka 'oku to e me'a mai e Minisita Lao ia hangee ia kia kimautolu 'oku mo'oni 'a e me'a ko eni. Sea, 'oku ou fakamolemole atu ki he Feitu'una..."

Minisita Lao : Sea, ko 'eku ki'i fakatonutonu atu pe, ko 'eku 'uhinga pe 'aku he 'oku me'a mai e Fakafofonga 'oku 'ikai ke u lave'i 'e au 'a e me'a koe. Ka 'oku me'a mai 'oku 'i ai e kau consultant muli mo e kau consultant Tonga. Kuo fakaninimo ia hono 'oange ki he Tonga. Pea ka 'oange ia ki ha muli pea 'ikai ke launga ha taha ia. Ko 'eku 'uhinga ia.

Nopele Tu'ilakepa : 'ikai Fakafofonga fakamolemole, 'oku mo'oni pe 'a e Minisita Lao ia. 'Oku totonu pe ke 'oange ki ha Tonga ke ta'imalie ai hotau kakai 'o e Fonua. Ka 'oku fu'u fakavalevale ia ! Ke 'i ai ha me'a pehee kuo hoko 'i hotau kuonga. Ke 'i ai ha Tonga kuo ne 'ausia 'e ia...ko e fu'u Fale ko eni 'oku te'eki ke a'usia pe a'u e Fale ko eni ki ha fa'ahinga tu'unga pehee. Pea kapau leva kuo 'i ai ha Tonga kuo a'u ki ha tu'unga pehee, 'Eiki Sea, 'ai mu'a ke vakai'i fakalelei ange 'etau ngaue. 'Oku lolotonga tuku e Fakafofonga ko eni ki he Komiti Tu'uma'u 'a ia kuo 'osi mea'i 'e he kakai 'o e Fonua, koe'uhi ko e me'a na'a ke fakaha 'i he Fale ko eni ko e Tu'utu'uni 'a e Fakataha Tokoni. Ko e taha ia he 'ulungaanga ta'efaka'apa'apa lahi na'e fai 'e he tokotaha ko eni 'i he ma'u ia 'a e motu'a ni mo e me'a 'oku

‘omai he Fale. Pea kapau leva ko eni ‘oku ne to e ‘ohake mo e me’a ko eni...(hoko atu Kalake Fetongi).

Taimi : 2.15 Efiafi.

< 007 >

17.06.2010

1415 – 1500Hrs.

‘Eiki Nopele Tu’ilakepa: (hoko atu)... hono ‘omai e me’a ko eni. ‘Eiki Sea, fakamamahi ! ‘Oku fakamamahi ki he motu’a ko enii keu fanongo ‘oku ‘i ai ha me’a pehē ‘oku pā’usi’i e pa’anga ‘a e fonua !

‘Etuete Lavulavu: Sea, ko ‘eku ki’i fakatonutonu.

‘Eiki Sea Komiti Kakato: Ko e fakatonutonu.

‘Eiki Nopele Tu’ilakepa: ‘Oku ‘ikai hala ‘eku lea ‘oku fai, ‘oku ou pou pou ki he me’a kuo fai ‘e he Fakafofonga fika ‘uluaki.

‘Eiki Sea Komiti Kakato: Ko e fakatonutonu ‘a e...me’a maiangee e fakatonutonu.

‘Etuete Lavulavu: Tapu mo e Sea mo e Hou’eiki Memipa pea ‘oku ou faka’apa’apa lahi pe au ki he ‘Eiki Nopele. ‘Oku ou fakatonutonu atu pe Sea he na’a ku muimui’i e me’a ko ‘enii pea ko e ‘uhinga ‘oku ou ‘ohake aii he ko e me’a pe na’a tau tali ‘i he Patiseti ‘o e ta’u kuo ‘osii ‘i he kau *consultant*. Pea ko e ‘uhinga ‘eku ‘ohakee ‘o faka’avalisi...ko e ‘uhinga ‘eku talanoa ko ‘enii he ko hono fakatonutonu...

‘Eiki Nopele Tu’ilakepa: ‘Eiki Sea, ko e ha ‘a e hala...

‘Eiki Sea Komiti Kakato: Ko eni, ko eni ‘oku ‘omai...

‘Etuete Lavulavu: Ko hono fakatonutonu he ‘oku tau hanga ‘o tukuaki’i ‘oku ma’u ‘e he Tonga ‘a e pa’anga ko enii ‘i he ‘aho ‘e taha...

‘Eiki Sea Komiti Kakato: Uaafe nimangeau...

‘Etuete Lavulavu: Ko e kau mulii Sea, ko ‘enau vahe ko eni he ngaahi ‘elia ‘oku nau omai ‘o tokoni ki he Pule’anga...

‘Eiki Sea Komiti Kakato: ‘Oku ou ‘e ke atu ‘e au ko e ha ho’o fakatonutonu ?

‘Etuete Lavulavu: Ko e fakatonutonu atuu ko e kau mulii...

‘Eiki Nopele Tu’ilakepa: Ko e ha e hala e lea....?

‘Eiki Sea Komiti Kakato: Tuku ia kiate au, ko au ia ‘e ‘Eiki Nopele. Ko au ia teu fai e fakatonutonu ko ia, me’a koe ki lalo.

‘Etuata Lavulavu: Ko e kau mulii Sea ‘oku nau uaafe pe kinautolu mo uaafe nimangeau he ‘aho !

‘Eiki Sea Komiti Kakato: ‘Oku ou ‘e ke atu ‘e au ko e ha e hala he me’a ‘a e Eiki Nopele ?

‘Etuata Lavulavu: Ko e hala ko e ‘etau hanga ‘o tukuaki’i ‘a e tokotaha Tonga ko enii ko e ‘uhingaa he ko e kautaha ia, ko ‘ene halaa ‘Eiki Sea he ‘oku tau hanga ‘o ‘ohake ‘a e me’a hala he ‘oku ‘ikai ke tau mahino’i ‘a e Patiseti na’a tau tali he ta’u kuo ‘osi ! Ko e poinii ia.

‘Eiki Sea Komiti Kakato: Me’a ki lalo Fakafofonga, me’a mai koe ‘Eiki Nopele.

‘Eiki Nopele Tu’ilakepa: ‘Eiki Sea, ‘oku ‘ikai ke tukuaki’i ‘e au ha taha he fale ni, ko e me’a ‘oku ‘ohake ‘e he Fakafofonga fika ‘uluakii ko ia ‘oku ou tokanga ki aii ko e ‘uhingaa he ‘oku mo’oni e Minisita Fefononga’akii mo e Minisita Ma’u’anga Fakamatala, ‘oku fiema’u ke tau hoko ko e kau taki leleii ke ‘ai e me’a ‘oku totonú. Pea kapau ko e me’a totonuu eni ‘oku ‘omai ‘e he Fakafofonga ko eni, ko e me’a ia ‘oku ou nofo ai, na’e te’eki ai keu hanga ‘e au ‘o tukuaki’i ha taha he fonua ko eni. Ko e poinii ia, ‘ikai ke ‘i ai ha’a ku hala. Sea, vakai’iange, vakai’i he ‘oku....

‘Eiki Sea Komiti Kakato: Ko e ‘Eiki Palemia ē ‘oku ‘ai ke tokoni mai ke veteki e ngaahi fo’i me’á.

‘Eiki Nopele Tu’ilakepa: Fakafofonga, ‘oua te ke hoko atuu he ‘oku ‘i ai e uesia hoku lotoo mo hoku laumaliee mo e tepile ‘a e Hou’eikii he me’a ko ena ‘oku ke ‘omai.

‘Eiki Sea Komiti Kakato: Ko eni ‘oku ‘ai ke veteki mai ‘e he ‘Eiki Palemiá. ‘Eiki Palemia, me’a mai ‘o ki’i tokoni mai.

‘Eiki Palemia: ‘Eiki Sea, tapu mo e Feitu’una pea tapu mo e Hou’eiki ‘o e Falé. Sea, kole atu ke ke fakatonutonu e ngaahi me’a pehe ni, ‘oua te ke tuku ke ‘alu noa’ia pe ‘a e loii mo e fakaongoongo kovi’i ‘a e kakai e fonuá. Sea, ko e lau ko eni ‘oku ma’u e uaafe nimangeau ‘i he ‘ahoo ‘oku ‘ikai ke mo’oni, ko e uaafe nimangeau he ‘aho ‘e nima ko e tahamano uaafe nimangeau ‘i he uike ‘e nimauaa ‘oku fai atu ia he nimakilu ki he onokilu ‘Eiki Sea. ‘Oku ou kole atu ki he Fakafofonga fika ‘uluaki, tuku ho’o fakakonahi e kakaí. ‘Oku ‘ikai ke mo’oni e me’a ko eni ‘oku ke me’a mai’aki, ‘oku ou ‘ilo ‘e au e me’a ko enii ‘Eiki Sea. Ko e *consultant* ko enii ko e motu’a Tonga, ‘ikai ke ofi ia ki he me’a ko eni ‘oku lau mai ‘e he Fakafofonga. Pa’anga ko enii pa’anga ‘omai ‘e ‘Aositelelia pea ‘oku tali ‘e ‘Aositelelia ‘a e ngaahi *consultants* ko enii ‘Eiki Sea. Ko e *Energy Road Map* ko enii ‘Eiki Sea te ne ‘omai e laumiliona ki Tonga ni.

Sea, ko e kau loea ‘i Tonga ni ‘oku nau ‘i he laine ko eni ‘o e tahaafe ningeau ‘o faai ki ‘olunga ‘i he ‘aho, ko e ha e me’a ‘oku mou hanga ai ‘o tengihia e ni’ihi he ‘etau matu’a Tongaa ‘oku

nau lava ke ma'u...nau lava 'o fai e ngaahi ngaue ko enii pea tala leva 'e he Fakafofonga fika 'uluakii mo e Kele'a 'oku laka he vaeua milionaa he ta'u. 'Oku loi, pea 'oku ou fokotu'u kia koe 'Eiki Sea, ta'ofi e ngaahi me'a pehe ni pea ke 'eke pe 'oku mo'oni...

S.'Akilisi Pohiva: Sea, kau ki'i fakatonutonu atu.

'Eiki Sea Komiti Kakato: Ko e fakatonutonu eni.

S.'Akilisi Pohiva: Kātaki pe kau ki'i fakatonutonu atu.

'Eiki Palemia: Ko ho'o fakatonutonu mai 'oku hala 'eku me'a 'oku tala atu ?

S.'Akilisi Pohiva: 'Oleva mu'a ke 'osi 'eku me'aa pea ke toki malanga mai he 'oku malanga mai ia he...

'Eiki Palemia: 'Eiki Sea !

'Eiki Sea Komiti Kakato: 'Ikai, ko 'ene fakama'ala'ala mai eni 'a e me'a ko eni na'e fiema'u 'e he 'Eiki Nopele Vava'u felave'i mo e vahe uaafe nimangeau 'i he 'ahó.

S.'Akilisi Pohiva: 'Oleva ke 'osi eni ia pea toki fakatonutonu mai 'e ia. Na'a toe ngalo 'eku me'a na'e teuteu.

'Eiki Palemia: 'Eiki Sea 'oku ne hokohoko atu pe 'a e lohiaki'i e fale ni, ko au eni 'oku ou 'ilo'i 'Eiki Sea, ko au eni 'oku ou Sea he Komiti ko eni ki he *Renewable Energy* 'a e Pule'anga pea ko au eni 'oku ou 'ilo'i 'a kinautolu 'oku nau ngāue 'i he tafa'aki ko 'enii 'i he tu'utu'uni 'a e Kapineti 'a 'Ene 'Afió mo e ngāue lahi 'oku fai 'i he tafa'aki ko enii 'Eiki Sea. Ko e kongā lahi 'o e pa'anga ko 'enii 'Eiki Sea, kongā lahi, ha'u ia mei muli he tokoni pea 'oku hanganaki mai mo e lauimiliona ke hu mai 'Eiki Sea koe'uhii ko e Komiti ko enii kae tautautefito ki he tokotaha ko eni 'oku ne tali 'a e Komiti ko enii 'Eiki Sea. 'Oku ou kole atu kuo tau 'alu eni 'i he taimi 'oku totonu ke tau tala e mo'oni mo e totonuu pea tuku a 'etau hanga 'o laiki pehe'i e ongoongo 'o e Pule'anga mo e ongoongo 'o e kakai e fonua 'Eiki Sea. Kakai 'oku nau fai fatongia faka'aonga'i ho nau taleniti 'osikiavelenga pea 'oku tali ia 'e he ngaahi Pule'anga mulii 'Eiki Sea.

Ko e tokotaha ko 'enii ko 'Akau'ola pea 'oku fakaafe'i mai ke 'aluange ki he UN ki he fakataha 'a e *RENA*, ko e taha eni e ngaahi kautaha 'i mamani kuo fokotu'u ke nau fai e tokoni ki he ngaue ko eni ki he *Renewable Energy* pea 'oku fakaafe'i mai 'e Aositelelia ke 'aluange 'o lea he fakataha 'a e kau Minisita aii 'oku 'amanaki ke fai 'i he kongā ki mui 'o e mahina ni. 'Eiki Sea, mou 'ofa mai 'o tukuange e faingamalie ko enii ki he 'etau kakai 'oku nau ala ma'u ka tau toe nofo atu pe kitautolu ia 'o fai hono tengihia mo hono fakakovi'i mo hono lohiaki'i e kakai ke nau taaufehi'a ki he ngaue ko eni 'a e Pule'angaa 'oku faii mo e ni'ihii ko eni 'oku nau fai e ngāue ko ia 'Eiki Sea.

Ko e mo'onii eni 'Eiki Sea 'oku ou 'oatu, mou fua hifo pe, uaafe nimangeau 'i he 'aho, ko e vaeua miliona ia pe laka ia he vaeua miliona 'i he ta'u, 'oku 'ikai ha me'a pehe ia 'Eiki Sea. Ko

mautolu ko eni ‘i he tepile ko enii ‘Eiki Sea, motu’a ko enii, laka e vahe ia ‘a e tokotaha ko enii...’ikai ke a’u ia ki he me’a ko eni ‘oku lau ‘e he Fakafofonga, ‘ia kimautilu, ka ‘oku mau fiefia kimautilu ‘oku ne lava ‘o fai e ngāue ko eni. ‘Oku ne lava ‘o hanga ‘o ‘omai e tokanga ‘a e ngaahi Pule’anga ‘i muli, ‘a e ngaahi kautaha tokoni, ‘a e *World Bank*, ‘a e ADB, ki he ngaue ko eni ‘oku ‘amanaki ke fai, lauimiliona e me’a ‘e hoko ko iaa ‘Eiki Sea pea ‘oku totonu mo e fale ni ke tau poupou’i katoa. Kapau ko e talaa e ko e le’o ē ‘o e kakai ke fakangalikovi’i pea tuku hifo ki lalo e ngāue ‘oku fai ‘e he ni’ihi ko enii Sea, ‘ikai ke ‘ilo pe te tau iku ki feé.

Kole atu Sea ki he Kau Fakafofonga ‘o e kakai, ‘oku ‘i ai ‘etau ngaahi ngāue ‘oku hanga mai pea ‘oku fiema’u ke tau ngāue fakataha ki ai, tuku ā e me’a he kuo hili ka tau taumu’ataha, tau ngāue fakataha he me’a ko enii pea tukuange kinautilu ki tu’a ‘Eiki Sea, tukuange kinautilu ‘i tu’aa, ‘ikai ke ‘i ai ha nau faingamalie heni ke nau hanga ‘o tali ‘a e ngaahi tukuaki’i loi ko eni ‘oku fai ‘e he Fakafofonga fika ‘uluaki pea mo ‘ene Kele’á.

Ko ia Sea e kole atu ki he Feitu’una, tautefito kiate koe kae’uma’a e Sea ‘o e Fale Alea, mo ‘ofa mai ‘o tataki ‘etau ngāue ko enii ke tau taufonua hange ko e to folofola na’e faii he founa melino kuo tali ‘e Fale Alea ke fakalelei’i pe e Konisitutone ‘ikai ke toe fiema’u ha Konisitutone fo’ou. Ko e taimi eni e fakafo’ouu ‘Eiki Sea pea tuku ā e sīpinga ‘o e kuo hili ka tau a’u a ki ha potu fo’ou, mālō Sea.

‘Eiki Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito ‘Eiki Palemia, talisi’i hifo katoa katoa. ‘Eiki Palemia, ko e taha ena ia e tukuaki’i mamafa kuo ke fai mai ki he Fakafofonga ko eni. ‘E Fakafofonga, ko ee ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha uafe nimangeau he ‘aho ka ke me’a hake koe ‘o me’a mai’aki e me’a ko iaa he Komiti Kakato pea kuo kamata ke tui katoa ki ai e Hou’eiki Nopele ki ho’o me’a mai ko e tokotaha ko enii ko hono vahenga ko e uafe nimangeau ka ko e ‘Eiki Palemia eni ‘oku ne me’a mai ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha vahe pehee ka ‘oku ou kole atu kia koe ‘e Fakafofonga kapau he ‘ikai te ke lava ‘o fakamo’oni’i mai ‘oku mo’oni ho’o me’a ko ē na’a ke me’a mai ‘oku tola ‘e uafe nimangeau e vahe ‘a e tokotaha ko eni ‘oku me’a mai e ‘Eiki Palemia ko ‘Akau’ola, kātaki fakamolemole pe ‘e Fakafofonga teu faka’ilo leva koe ki he Fale Alea ‘o Tonga ko ho’o lohiaki’i au. ‘Oku ou kole kiate koe kātaki fakamolemole kuo pau ke ke fakamo’oni’i mai ‘oku mo’oni e me’a ko ena pea ka ‘ikai te ta ‘alu leva taua ki he sitepu ‘e taha, teu faka’ilo koe ki he Fale Alea ‘o Tongá.

S.’Akilisi Pohiva: Sea, ‘oku ou kole atu ke fai pe e tu’utu’uni ‘a e Feitu’una. Ko e founa ko ē ‘oku ngāue’aki ‘e māmani ‘oku...ka ‘i ai ha taha ‘oku ne ma’u ha *information* pea ‘oku nau ta leva ki he *source* ko iaa ki he ‘Ofisi Palemia pe ko ha feitu’u ke nau *verified* pe ‘oku mo’oni pe ‘oku loi, ‘osi fai e fetu’utaki pea ko e tali mai ‘oku ‘ikai ke lava au ‘o ‘oatu ha me’a, ‘o tala atu e vahee, tala atu ko e vehee eni he *information* ‘oku mau ma’uu ka ke hanga ‘o talamai pe ko e mo’oni pe ko e loi he ‘e pulusi, ko e me’a ia ‘oku ngāue’aki ‘e māmani !

‘Eiki Palemia: Sea, kole atu ki he Fakafofonga, ‘oku ‘i ai e me’a ko e Aleapau, pea kapau na’a ke taange koe kiate au teu tala atu ‘oku ‘ikai ke mo’oni e fika ko ‘ena ka mou ta holo he kau Kalakee pea ‘oku mo’oni pe kinautilu he ‘ikai ke ‘oatu e fika. ‘Oku ‘i ai e me’a ko e aleapau ‘i he va e Pule’anga mo e ni’ihi ‘o e kau consultant ‘oku nasu ngaue ki aii ‘oku ‘ikai ko ha me’a ia ‘a’au pea mo au k eta o atu ‘o kaunoa he me’a ko iaa he ‘eta fie’ilo ki ai. Ko e anga ia e founa e aleapau ‘Eiki Sea...

S.'Akilisi Pohiva: Sea koleange mu'a ki he 'Eiki Palemia ke tuku mai mu'a ha faingamalie keu faka'osi ai leva.

'Eiki Palemia: 'Ikai ko 'eku 'ai atu eni ki he Fakafofonga, 'ofa mai Fakafofonga, talamai e founa totonuu kae tuku e 'omai e founa ia ko ena 'oku lahi ai ko ē 'a e ma'u...mo e mahamahalo, sioange, 'ikai ke talamai ia kae tafoki pe ia 'o paaki, 'ikai ke pehē e anga e me'a 'a e kakai maamá 'Eiki Sea.

S.'Akilisi Pohiva: Sea, kātaki 'oku 'ikai ko ha fa'u 'e au, 'oku ou fiefakahā atu he 'aho ni 'oku ou fiefaka'ikai'i e me'a ko iaa 'oku 'ikai ko ha'aku fa'u 'e au !! 'Ikai ko ha fa'u ia 'e au ! Ko e *information* ko enii ko e ngāue 'a e *media* pea kapau 'oku nau ma'u ha *information*....

'Eiki Palemia: Sea, ko e *information* 'oku 'ikai ke toe kehe ia mei ho'o lea ko ē na'e fai he 'ahoo...

S.'Akilisi Pohiva: Sea, 'oku ou kole atu ki he Palemia ke ke angalelei ka ke ki'i me'a hifo ki lalo kae 'oleva ke 'osi 'eku...

'Eiki Palemia: 'Ikai, ko 'eku 'ai atu eni koe'uhii ko ho'o me'a 'oku faii ko ho'o feinga'i e kau ngauee ke nau maumau'i...

S.'Akilisi Pohiva: 'Oku 'ikai ko au ia na'a ku ta ki ai, fakamolemole, tuku mai keu faka'osi atu ka ke fiemalie ! Ki'i me'a hifo.

'Eiki Palemia: Ko ia. Ta ko ena, ta ko ena, kapau leva 'oku 'ikai ke ma'u e mo'onii pea 'oua 'e paaki !

S.'Akilisi Pohiva: Ki'i me'a hifo ki lalo kau faka'osi atu ē ka tau hoko atu ! Sea, 'oku ou kole fakamolemole atu, 'oku 'ikai ke ai haku kaunga 'e taha ki he me'a ko ē, hala ke ai ha'a ku kaunga 'e taha ! Ko e me'a na'a ku lau aii pea u 'eke leva...

'Eiki Minisita Tanaki Pa'anga: Ko e fakatonutonu.

'Eiki Sea Komiti Kakato: Ko e fakatonutonu ē mei he 'Eiki Minisitá.

'Eiki Minisita Tanaki Pa'anga: Ko 'eku fakatonutonu pe ko e ha e 'ikai ha'o kaunga ka ke 'omai ki fale ni ke mau fanongo ki ai ?

S.'Akilisi Pohiva: Ko e me'a ia 'oku 'asi he pepá.

'Eiki Minisita Tanaki Pa'anga: 'Ikai 'oku 'ikai ke kau e pepaa ia he alea 'a 'Akilisi Pohiva ko e Fakafofonga fika 'uluaki 'o Tongatapu. 'Oku ke 'omai 'e koe e fakamatala hala ki fale ni, te'eki ai ke ke hanga 'o fakapapau'i ka ke 'omai ki he taha kotoa...

S.'Akilisi Pohiva: Ki'i me'a hifo mu'a ki lalo kae 'oleva mu'a ho'o...oleva ke 'oatu ha'a ku tali ke 'osi...

‘Eiki Minisita Tanaki Pa’anga: Ko ‘eku ‘ai atu pe he ‘oku hangē ‘oku ke ke fakaaaoa koe ‘ia mautolu kātoa ‘oku fanongo !

S.’Akilisi Pohiva: ‘Oku ‘ikai fakaaaoa ka ‘oku ou kole atu me’a hifo ki lalo kae ‘oleva ke ‘osi ‘eku fakamatalaa pea ke toki me’a mai.

‘Eiki Minisita Tanaki Pa’anga: Fakamatala mai Fakafofonga ha me’a ‘oku mo’oni...

S.’Akilisi Pohiva: Sea, kapau ‘oku mou pehē ke faka’ilo pea ‘oku ‘atā e Fakamaau’anga, mou o ki ai, ‘oku ‘ikai ha taha te ne ta’ofi ha taha !

‘Eiki Nopele Tu’ilakepa: ‘Eiki Sea, kau ki’i tokoni atu. Fakafofonga, na’e hokohoko lelei pe ho’o me’aa pea fakamolemole ki he kakai e fonua. Ko e ‘uhinga e me’a na’a ku fakafefeka’i e me’a ko enii ke fakatokanga’i pea ‘oku mau fefanafanahi mo e Hou’eikii ‘o fakatokanga’i ‘e he Hou’eiki e me’a ko iaa pea ‘oku kau ia he kaveinga ‘e mau poupou ki he Feitu’una ke tau ‘alu he me’a ‘oku totonu mo mo’onii pea ‘oku mau poupou atu ki he Feitu’una. Ka ‘oku ‘ikai ke tau me’a hake ki he tali mei he ‘Eiki Palemiaa ko e totonuu mo e kakai ‘oku tau falala ki ai ‘a e fonuaa ko e mo’onii ke ‘omai, ko e ha e me’a ke tau toe fakafekiki ai ? Ko e fakafekikii ko e ‘uhingaa ke tau hao ko e ‘uhingaa ko e ni’ihi ‘oku nau te ke mai mautolu Hou’eiki Nopele mo kimoutolu kau Fakafofonga ‘o e kakai, ‘oku hala fakalaumalie pea hala faka-‘Otua ke tau fai e fa’ahinga me’a ko iá. Ka ‘oku me’a mai e ‘Eiki Palemiaa ‘oku mo’oni, tau tui ki ai ‘oku mo’oni ka tau laka ki ha toe tu’unga ‘oku toe saiange pea kapau ‘oku me’a mai e Fakafofonga fika ‘uluakii ‘oku mo’oni, Hou’eiki, tau tui ki he Fakafofonga fika ‘uluaki he ‘oku mo’oni ia. Me’a enii ‘e mo’oni e Fakafofonga fika toluu ‘ene malangaa ko e ha nai e...ko e faka’uhinga pe nai ke taki’aki e kakai ke nau fanongo ‘oku mo’oni ‘ene me’a ‘oku tui ki aii pea mau me’a hala mo e Hou’eikii pea u muimui mo au ai !

Palemia, ‘oku ou kole fakamolemole atu ki he Feitu’una, hoko atu ‘etau ngāué. Kuo pau ke fai ho ma leleitaha mo e ‘Eiki Sea ‘o e Komiti Kakato, ko e ‘ai ka tau hoko atu. ‘Oku ‘i ai e me’a ia he ‘api ni ‘e Fakafofonga ‘oku ou poupou ki he Feitu’una ke kole atu ki he Feitu’una ‘Eiki Palemia koe’uhii ko e si’i mātu’a he fale ni kātoa ki he Hou’eiki ni, Hou’eiki, ko e faingamalie eni keu hu la atu ai leva ‘o kole atu. Kapau kuo hanga ‘e he fonua mulii ‘o ‘omai ha faingamalie ki ha ni’ihi pehē ‘o hange ko ia ‘oku mou me’a ki aii pea ko e me’a enii he ‘ikai ke ai ha me’a pehē ki he toenga ‘o e Houeiki ? Ko e fu’u Liliu Fakapolitikale ko enii ‘oku ou fakafeta’i ki he Hou’eikii koe’uhii kuo tau a’u kitautolu ki ha toe tu’unga lelei faka’ofoofa mo saiange ‘i he kaha’uu ko e taki mai ‘e he tokotaha he kau Fakafofonga ‘o e Kakaí. Me’a enii he ‘ikai ke fakapale’i kinautolu ?

Ko e taha e me’a ‘oku ou manatu ki aii ‘Eiki Palemia mo Hou’eiki, ‘aho ‘aneafi ko e kole ‘a e Fakafofonga fika ‘uluakii ‘oku lolotonga ‘i hee ‘a e Tu’í, tapu mo ia, ‘o fakafekau’aki mo e Liliu pea ko e taha eni e me’a ‘oku ou manatu lelei ki aii ko e folofola ‘a e Tu’í, me’aange ‘e he Minisita ko iaa ‘oku ‘i ai ha’o pa’anga ke totongi’aki e kakai ni, ko eni kuo tau a’u ki ai ‘Eiki Sea. Ko ia ai ‘Eiki Sea, ‘e ‘i ai e Hou’eiki heni ‘oku ‘ikai keu tui au te nau toe me’a mai ki he fale ni ka kuo tau a’u ki ha fa’ahinga ‘epoki ‘o e Liliu ‘i he tu’unga fakafiemalie mo’oni, fakaongoongo ‘a māmani pe ‘e ‘i ai ha felaakaaki he fonua ni, hala, koe’uhii ko ho’o taki lelei

‘Eiki Palemia mo e toenga ‘o e Hou’eiki pea pou pou atu e tepile ‘a e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai mo ho’o pou pou ‘Eiki Sea. Ko e me’a ia ‘oku ou ‘ohake ai he taimi ko enii he malanga ‘a e Fakafofonga fika ‘uluakii mo ‘eku kole atu he faingamalie ko iaa, mou fakakaukau’iange si’i Kau Fakafofonga, ‘ikai ke toe lave ki ha me’a na’a faifai kuo lavea ha kupu pea uesia ‘a e kole ‘oku ou fai, si’i kau ngauee mei tu’a ‘i ai e ni’ihi ia, ko e ki’i motu’a ko e he matapā ko ee mo e motu’a he matapā ko ee ‘ikai ke ai ha’aku tui ‘aku te na toe me’a mai. Mahalo ko ha kakai fo’ou ia ‘Eiki Palemia.

‘Oku ou lave’i pe kuo ‘osi fakahoko mai ‘e he Kau Ngaue Fale Pa’anga ‘oku ‘i ai e 24 mahalo pe 15 miliona ‘oku te’eki ai ke nau vahevahe e pa’anga ko eni, ‘e ‘i ai nai ha’a mou fakakaukau’i si’i Kau Fakafofonga Fale Alea ‘a e Kakai mo e Hou’eiki Nopele, mo e kau ngaue he fale ni koe’uhii ko ‘etau fepikitaki nima fakataha ‘o me’a fakataha heni teuteu ke tau lākai e Liliuu ‘Eiki Palemia ? ‘Oku ou ‘ofa lahi atu ki he Feitu’una mo e ngaue lahi ‘oku faii ka ‘i ai pe ha momo ke to ma’ae motu’a ni mo e kotoa kotoa ‘o e Kau Memipa pea ‘oku ou tui au ‘oku totonu ke tau tali ā tautolu kae hoko atu ‘etau ngāue. Ko e me’a ko eni ki ha ‘a mau nofo ‘o toe ‘ohake ki ha toe fa’ahinga ‘uhinga ke maumau ai...ko eni ‘oku ou faka’amu au ke fai mou tatau au mei he ngaue, fu’u lahi pea ‘oku ou manavasi’i na’a faifaiange kuo tu’u e ta hoku mafuu ‘Eiki Palemia, ko ‘eku fakahoko atu pe ‘e au ke fanongo e kakai ‘o e fonua.

‘Oku ou fakamālō atu kia koe Fakafofonga fika ‘uluaki he ngāue lahi ‘oku ke fai, fika 2 mo e 3 mo e Fakafofonga mei Ha’apai, Hou’eiki e fonua mo ho’o mou pou pou na’e fai, finangalo ē e Tu’i pea ko e pou pou kakato atu ia ‘Eiki Palemia. ‘Oku ou tui pe au ko ‘ene lava pe iaa pea ‘oku ou fakafeta’i kihe ‘Eiki, mālō.

S.’Akilisi Pohiva: Sea, fakamālō atu ki he ngaahi...

‘Eiki Minisita Tanaki Pa’anga: ‘Eiki Sea ki’i fakatonutonu atu mu’a...’Eiki Sea, ‘oku ou kole atu mu’a ki he Feitu’una, fakamolemole ‘oku ou tui kuo to hahake ‘a e feme’a’aki ki he Patiseti, ko e Budget Statement ko e anga ia ‘a e fakafuofua ‘a e ‘Eiki Minisita Pa’anga mo e Kapinetii ki he tūkunga ‘o e fononga faka-Pa’anga ‘a e fonua ni. Ko e fakamatala Budget ko e anga ia hono vahevahe ‘o e Pa’anga fakafekau’aki mo e ngaahi Potungaue kuo tu’utu’uni ‘e he Laoo mo e Konisitutonee ke vahe ki ai. ‘Oku ou tui ko e me’a ko eni ‘oku me’a ki ai e Fakafofonga ‘oku fu’u to hahake ia, ‘ikai ke ‘i ai ha’a ne felave’i ‘e taha mo e ngaahi me’a ko eni. ‘Oku ou faka’amu pe au Sea ke ke pukepuke mai ‘a e feme’a’akii ke fai mo ‘osi e ngaue ko enii ‘i hono natulaa mo hono vahevahee mo e fotunga ko e ‘e ngaue’aki faka-Pa’anga he ko hono tukuange ko e ‘o ‘ikai ke kei ‘ilo e me’a ke fai ki hee pe ha ngāue ke fai ki hee te tau to kitautolu ki he ngaahi me’a ‘oku fu’u fakamole taimi pea ‘oku fakatupu lotomamahi ki he ni’ihi ‘oku ‘ikai ke nau ‘i heni. Ko ‘eku kole atu pe Sea ke ke tokoni mai ke tau feinga’i ke lava ā e ngaue ko ee he ‘oku lahi e ngaahi ngāue ‘oku hoko mai. Mālō Sea.

‘Eiki Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito ‘Eiki Minisita.

S.’Akilisi Pohiva: Sea, fakamālō atu pea ‘oku ou kole fakamolemole atu Hou’eiki ki he me’a ko eni kuo mou fanongo ki aii ka ‘o kapau na’a mou muimui’i mai ‘a e me’a ‘a e motu’a ni na’a ku fielave ki he *aid in kind* pea mo e *grants* pea na’a ku lave hangatonu hange ko e me’a ko eni ‘oku me’a mai e Palemia ki aii ‘oku ‘i ai e *grant* mei he Pule’anga ‘Aositelelia mo e ngaahi Pule’anga kehe kehe ‘o ‘omai *cash* pea taimi ni’ihi ‘oku nau ‘omai koloa mo e *consultants*.

‘Oku ‘ikai keu afe au mei he me’aa...’oku ou lolotonga malanga he fu’u loto *Budget Statement* pea na’a ku ‘osi lave pe au ki he ‘u *Anexx* mo e ‘u tepile ‘oku ‘asi aii pea na’a ku ‘osi lave ki he tepile ko eni ‘oku ou fakahoha’a atu ai. ‘Oku ‘i ai e ngaahi tokoni mei he ngaahi Pule’anga mulii pea na’a ku lave ki he me’a ko enii na’e ‘i ai e lave ki ai ‘a e Fakafofonga fika 3, ‘oku ‘i ai e ngaahi silini ‘oku ‘omai ‘o fakafou mai ke ngāue’aki ‘e he kau *consultants*, ‘oku ‘ikai ke...’oku ou kole fakamolemole atu ki he ‘Eiki Minisita Tanaki Pa’angaa ‘oku ‘ikai keu malanga au ha me’a kehe, ‘oku ou lolotonga malanga ‘i he ‘u *grant* mo e aid in kinds ‘oku ‘asi pe pea kuo u ‘osi hanga ‘o fakaha atu ‘i he tepile ‘oku ‘asi aii pea ko e ‘uhinga ‘eku malangaa ki he ngaue’aki ko ē e pa’anga ko iá. Na’e lave e Fakafofonga fika 3 ‘anenai ‘oku lahi e ngaahi fakamole ‘oku fai ki he ngaahi *consultant* mei muli, ‘ikai ke tau falala ki he ‘etau kakaii...

‘Eiki Minisita Tanaki Pa’anga: Ko e tokoni atu pe.

‘Eiki Sea Komiti Kakato: Ko e tokoni ē Fakafofonga.

‘Eiki Minisita Tanaki Pa’anga: Ko e tokoni atu pe ko e ngaahi me’a ko ena ‘oku ke me’a mai ai kau ki he ngaahi *consultants* fakafeitu’uu fakatatau kia kinautolu ‘oku nau foakii kuo pau ke nau loto nautolu ki he ngaahi fika ko ená. He ‘ikai ke mafuli hake pe e Pule’angaa ‘o ‘ai ha’a nau me’a kae li’aki e Pule’anga ko ē ‘oku nau ‘omai e tokoni. Ko e ngaahi me’a ko enaa mo e vahe mo e lisi ‘o e kakai mo e *qualification* kuo pau ke *verified*, ko e me’a ia ko iaa ‘oku fai ia ‘e nautolu, kehe e ngāue ia ko ē ‘oku fai ‘i fale ni. Mälö Sea.

‘Etuatē Lavulavu: Keu ki’i tokoni atu pe Sea, miniti pe ‘e taha.

‘Eiki Sea Komiti Kakato: Me’a mai Fakafofonga fika ‘uluaki ‘o Vava’u.

‘Etuatē Lavulavu: Ko e me’a ko eni Sea ‘oku ‘ohake ‘e he Fakafofongaa ‘oku tui pe e motu’a ni ki ai, ki he totongi mo e haa ko e me’a pe ‘oku ou fie’ohake ‘e auu Sea koe’uhii ko e natula ko eni, ko e fo’i lea ‘oku ngaue’aki he Patisetii ko e Fale’i Mataotao. Sea, ko e ‘uhingaa keu hanga ‘o hulu’i atu e poini ko eni, ko e kakai ko enii ka ai ha tokoni mei muli kuo ‘osi hanga ‘e nautolu ‘o fakakaukau’i ‘a e totongi, peseti ‘e fiha ‘e ‘alu ki he Fale’i Mataotaó. ‘I he uike kuo ‘osii na’e toki ‘osi ‘a e *Workshop* ‘a e Takimamata, ‘oku lau miliona ‘a e pa’anga ko eni ‘oku ‘omai tokoni ki he Takimamata, fakapa’anga ‘e Nu’usila.

Na’a ku talanoa mo e tokotaha ko enii he na’a ku *attend e Workshop* ko enii pea u ‘ekeange, ‘oku fiha ho’o totongii pea na’e ‘ikai talamai ‘e he tokotaha ko eni, hu au ki he *Website* ‘ou fika’i atu aii ko e peseti ‘e 20 ke meimei 30, ‘aho ‘e 5 ke ne ma’u e tahakilu onomano. Ko ‘eku fika’i ko ē ‘e auu ia ko e meimei peseti ‘e 20 e silinii ia ‘oku ‘alu ia ki ai. Pea u muimui’i e kau fale’i ko eni he Potungae Ako he ‘etau ‘alu ko eni he TNDAP, meimei peseti pe ‘e 20 ki he 30. ‘A ia ‘oku meimei ‘avalisi pe he pa’anga ‘e uaafe ki he toluafe ki he ‘aho ‘a e toko taha he ki’i taimi nounou pe. ‘Oku ou muimui’i ‘a e kau fale’i ko eni ‘a e Fale Pa’anga, mei muli, meimei pa’anga pe ‘e uaafe ki he toluafe ki he ‘aho, pea kapau ‘oku monu’ia e tokotaha ko enii tau o ‘o fai e ngāue ko iaa...na’a ku malanga he ‘ahoo he tō e fakamamafaa...ko e kau fale’i mataotao eni, ko e pa’anga lahi faufaua, te tau a’usia e tu’unga fakaako ma’olunga pehē mo ‘ilo’ilo ko iaa ‘oku haea kitautolu ki ai. Ko ia ‘oku ou ‘uhinga atu ki aii ko e me’a ia ke fai ki ai ‘a e akoo kae ‘oua ‘e ako

ia he me'a 'oku 'ikai ke ai ha pa'anga lahi ai, ako he me'a ko eni 'oku 'i ai e kau fale'i mataotao he ko e pa'anga e pa'anga.

'Oku ou lavee he ko e motu'a eni 'oku ou kau hono fakafongga'i e Vahefonua Vava'u, ko e 'Eiki Ma'u Tofi'a eni pea 'oku 'i ai 'eku totonu keu tu'u 'o malu'i 'i he me'a 'oku totonu he ko e motu'a mei Vava'u pea ko e 'uhinga 'eku lave ki aii 'oku 'ikai ke e 'uhinga keu lave ko 'ene Vava'uu kau lave atu he me'aa he na'a ku 'osi muimui'i eni...taimi na'a ku lau ai he pepaa na'a ku hanga 'o muimui'i pea teu 'oatu Sea 'a e ngaahi fakamo'oni lahi ko e 'uhingaa he 'oku lahi pea kapau ko e mo'oni 'oku uafe pe toluafe pea 'oku sai pe ia he 'oku pehē pe ia...Kapau te ke me'a hifo ki he peesi ko eni 'oku 'i ai e Fakamatala Patiseti...

'Eiki Sea Komiti Kakato: 'E Fakafongga, 'osi fe'unga pe, 'osi fe'unga pe e fakamo'oni ko ená. 'E Fakafongga, 'osi mahino kiate au 'a e me'a 'oku ke 'uhinga ki aii kae mälö 'aupito. Me'a mai fika 'uluaki.

S.'Akilisi Pohiva: Sea, ko 'eku kole ki he Hou'eiki, 'oku 'ikai ke malanga au ha me'a kehe, ko e 'uluaki poinii ia, na'a pehē kuo tuku 'a e me'aa kau 'alu au...'ikai, na'a ku 'osi hanga pe 'o fakahinohino atu e 'u tepile he 'eku malangaa ke mou me'a ki ai pea na'a ku lolotonga malanga pe au ia 'i he *aid in kinds* mo e *grant*, 'asi lelei pe ia pea 'oku 'i ai e kongga 'o e pa'anga 'oku vahe'i...

'Eiki Minisita Lao: Sea ko e ki'i fakatonutonu atu pe.

'Eiki Sea Komiti Kakato: Ko e fakatonutonu ē mei he 'Eiki Minisita Lao.

'Eiki Minisita Lao: Tapu pe mo e 'Eiki Sea pea 'oku ou faka'apa'apa pe ki he feme'a'aki, 'oku sai pe Sea 'a e me'aa ka 'oku 'i ai e ki'i fo'i hiva 'oku fa'a 'ai holo 'e he matu'a, 'oku tupu pe 'etau fa'a kee ko e fehokaki holo he siakalé. Ko e ngaahi me'a ko eni 'a e *aid in kind* mo e 'u me'a pehee Sea 'oku tuku mai ia he feitu'u ko e Pule'anga ko e *Executive* ke nau fakahoko, ko e Fale ko enii ko e me'a e 'Eiki Sea 'oku tuku mai ke tau ngāue ki aii, Patiseti ko ē 'a e fonuá. Ko e me'a ko ē hange 'oku me'a ki ai 'a e Fakafongga ke 'ai e vaka ko eni fo'ouu fetongi 'o e Olovahaa 'oku 'i ai e 'u alepau he va 'o e Pule'anga mo e Pule'anga ki he founga ko ē ke fai'aki e 'u ngāue pea ko e fatongia leva ia 'o e *Executive*. Kapau 'e toe *executive* pe e fale ni, Sea, ko e *in the supo* e me'a kotoa ia. Kuo pau ke tau takitaha nofo hono fatongia ka tau lava 'o nga'unu ki mu'a.

Ko ia 'oku ou kole atu, 'oku ou faka'apa'apa pe au ia ki he me'a ko e 'a e Fakafongga ka ko 'ene 'ai ko e hange ko e me'a ki he tokoni ko e kau *consultant*, 'oku fele 'a e 'omai *consultant* pea 'oku fa'a me'a'aki pe he fale ni ko e ha koaa e me'a 'oku 'ikai ke ngaue'aki ai e kau Tongaa pea ko e taimi ko ē 'oku ngāue'aki ai e matu'a 'a tautoluu pea talamai leva ia 'oku fu'u vahe lahi ia. Sea, 'oku ha ngali kehe ia ka 'oku ou kole atu au Sea, tau foki mu'a, tau foki ki he Budget Statement pea mo e Polokalama Patisetii ke lava ho tau fatongiaa kae tukuange e fatongia ia e kau tama ko ee ke nau fai 'e nautolu ka tau fai 'e tautolu e me'a ko ee pe 'oku tau lava koaa pe 'ikai, mälö Sea.

S.’Akilisi Pohiva: Sea ‘oku ou tui pe kapau na’e tukuange mai haku faingamalie kuo fuoloa ‘ene lava. ‘Eiki Minisita, ko e ‘omai e me’a ko ee ki he falee ke vakai ki ai e kau Memipa, ko e ‘uhinga ia kiate au hono tufa mai e me’a ko ee.

‘Eiki Nopele Tu’ilakepa: Sea, fakatonutonu atu angee e Fakafofonga.

‘Eiki Minisita Lao: ‘Oku tufa mai e pepa ko ee ke tau vakai ki ai ka ‘oku ‘ikai ke ‘omai ai ‘a ‘Akau’ola ia mo ‘ene vahe, ‘oku ‘ikai ke ‘omai ai he pepa ia ko ee ko e ha e founa te tau fakalele’aki e vaka fo’ou mei Siapani, ‘ikai. Ko hono talamai ē ‘o e ‘u pa’anga ‘oku hu mai ki he fonua ni mo hono vahevahe, ‘oku ‘ikai ke kau ai e ‘u me’a ia ko ē ‘oku malanga mai’aki ‘e he Fakafofonga. Ko e ‘uhinga ia ko ē ‘oku ou kole atu ai tau foki mu’a ki he ‘etau ngāue ! Tukuange hono ‘ohofi fakataautaha ‘o ha tahaa ia...

S.’Akilisi Pohiva: Sea, ‘oku ou kole atu ki he Minisita ko eni. Minisita, kātaki ‘o me’a hifo ki lalo kae faka’osi atu ai leva eni.

‘Eiki Minisita Lao: Kae faka’osi totonu mai he ‘etau ngāuee kae ‘oua te tau hopo holo he ‘u siakalee Sea.

S.’Akilisi Pohiva: Sea, ko e pa’anga ē ‘oku ‘asi mai e mahu’inga, ko e pa’anga ē ‘oku ‘asi maii !

‘Eiki Minisita Lao: Ka ‘oku ‘asi mai ai ‘a ‘Akau’ola ko ena na’a ke nusipepa’ii ?

S.’Akilisi Pohiva: ‘Oku ‘ikai keu pehē atu au ‘Akau’ola.

‘Eiki Minisita Lao: Ka na’a ke ‘ai mai ho’o ongoongo ‘oku ma’u mei he nusipepa ‘oku ‘asi ia hee ? Ko e me’a ia ‘oku ou kole atu ke...

S.’Akilisi Pohiva: ‘Oku ou kole atu ke ke kātaki, me’a hifo ki lalo kae faka’osi eni.

‘Eiki Minisita Lao: ‘Oku ou kole atu ‘oku sai ‘aupito pe ho’o faka’osii ‘au Fakafofonga ka tau faka’osi pe mu’a hee kae tukuange e ‘u me’a kehe ia ko ee he ‘oku ‘ikai ke tau kau tautolu ia ai.

Sunia Fili: Sea, keu ki’i tokoni pe mu’a ki he Fakafofongá.

‘Eiki Sea Komiti Kakato: Ko e tokoni ē Fakafofonga.

Sunia Fili: Tapu pe mo e ‘Eiki Sea na mo e Hou’eiki. Sea, ‘oku malanga pe e Fakafofonga he peesi 50, ‘oku ‘i ai e tepile ko ē ki he ngaahi tokonii ‘oku teau uavalu poini ono miliona (128.6 miliona), ko e fakataha’i ia e silini *cash* ‘oku hu mai ‘o tokoni ki he fonuá pea ‘oku ‘i ai e 84.4 miliona ko e *cash* ia, ‘i he peesi 49 pea fakataha’i mo e *in kind* ko e 128.6 miliona. Sea, ko e me’a ‘oku ou mahu’inga’ia ai he malanga ‘oku fai ‘e he Fakafofonga he na’e ha mai he *news* ‘a e hanga ‘e he Fakafofonga Fale Alea Papua Niukini ‘o ‘omai ki he Matangi Tonga ‘ene fakaanga ko e 400 miliona na’e foaki ‘e ‘Aositelelia ki Papua Niukini, laka he 200 miliona na’e ma’u ia ‘e he *consultant*. ‘A ia Sea ‘oku ‘i ai e mahu’inga ‘o e fo’i fekau ko eni, ‘a ia ko e laka he peseti ‘e 50

na'e ma'u ia 'e he kau *consultant*. 'A ia 'e lava ke ma'u hala e fonuaa 'e 'omai e 128.6 miliona kia tautolu ke si'i tokoni mai kia tautolu, mahalo 'e laka he peseti 'e 50 'e toe ma'u pe ia 'e he kau *consultant*. Tau fakamālō 'oku si'i 'inasi ai 'etau kau Tonga, ko e kakai muli...

'Eiki Minisita Lao: Ki'i fakatonutonu atu ai Sea, kātaki. Ko e fo'i fika ko e 128 'oku kau ai 'a e mahu'inga 'o e vaka, 'ikai ke *consultant* ia, 'osi 'i ai e vaka ia. Ke 'ai lelei e fikaa he 'e ongo ki he kakai ko e fo'i 128 milionaa 'oku hu 'i loto 'a e *consultant* 'oku laka ia he peseti 'e 50, hala ia 'Eiki Sea. Tau 'ai pe e me'a mo'oni 'oku 'asi ko ē 'i hee.

Sunia Fili: Sea, teu lava pe 'o 'omai 'a e ongoongo ko eni...'a e me'a ko eni 'oku hoko 'i Papua Niukini mo 'Aositelelia ka ko 'eku 'omai pe he 'e ala tokoni ke tokanga e Pule'anga fo'ouu ki ai, 'ai ke lahilahi pe e silinii ke langa'aki e fonua kae 'oua 'e toe ma'u pe ia 'e he kau tama ko ee 'o foki mo ia. Mahalo ko e ki'i poinii pe ia, ko e fika ua pe e fo'i mahu'inga ko ē 'a e...

'Eiki Minisita Pa'anga: Sea, ki'i fakatonutonu atu pe.

'Eiki Sea Komiti Kakato: Ko e fakatonutonu e, me'a mai 'Eiki Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisita Pa'anga: Sea, ko e lahi 'o e tokanga ko eni ki he totongi atu 'o e pa'anga ki he kau *consultant* pe ko e kau fale'i mo e fa'ahinga ko iá. Sea, kapau na'e 'ikai ke 'i ai ha kakai pehe, he 'ikai ke lava ke 'omai e pa'angaa ia ke fai e ngaue, kuo pau ke 'i ai e kakai ia ke nau fai hono teuteu'i pea kapau 'oku 'i ai ha kakai 'i ho tau Pule'anga te nau lava 'o fai pea mālō ka ko e 'uhingaa ko e masiva ko ē ho tau Pule'angaa ke ma'u ha kakai ke nau faii 'oku toe iku pe 'o fai 'a e ngaue ko iaa mei he kakai mei muli ka 'o kapau he 'ikai ke ai ha ngāue pehē ke fai 'a hono teuteu'i 'o e ngauee he 'ikai ke 'i ai ha tokoni ia 'e 'omai ka kuo pau ke fai hono 'uluaki teuteu'i pea toki lava leva ke fakahoko 'a e fo'i ngāué. Ko e 'uhinga lahi ia e ma'u e me'a ko iaa, ko ia pe Sea mālō.

William Clive Edwards: Kole pe keu fakatonutonu atu. Kole p e ke fakama'ala'ala mai mei he Minisita Pa'anga he ko e 'uhingaa he 'oku talamai he 'ikai ke ma'u e seniti ko ee kapau he 'ikai ke 'i ai ha kau *consultant* ke totongi. Pea 'oku fakamatala e Minisita Laoo 'o pehe ko e 128 miliona ko ē 'oku 'omaii 'oku 'ikai ke toe to'o ha me'a ai. Ko fe me'a 'oku mo'oni ?

'Eiki Sea Komiti Kakato: 'Ikai, ko e me'a mai 'a e 'Eiki Minisita Laoo ko e 128 milionaa 'oku 'i loto ai e silini kuo 'osi fakatau'aki e vaka, 'i loto ai e 'u fakamole kehekehe pe 'oku kau ai pea hu ai pe mo e *consultant*.

'Eiki Minisita Lao: Kole pe Sea keu ki'i fakama'ala'ala pe. Ko e 'uhinga 'eku fakahoha'a'aki e 128 he ko e fika ia na'e 'omai 'e he Fakafofonga 'Euaa pea 'oku ne pehe ko e peseti 'e 50 ai 'oku 'alu ia ki he *consultant* 'o fakatātā ko ē ki Papua Niukini ka na'e 'uhinga ai 'eku lave ko e fekau'aki mo e 128 he 'oku 'i ai e mahu'inga ai 'o Vaiola, ko e vaka mo e 'u me'a ko ia. Kuo 'osi fai e 'u ngaue ko e na'e fai ko e 'e he kau *consultant* 'o ma'u ai e 'u me'a ko ee ka ko e 'uhingaa pe ia na'a faifaii kae ma'u hala ko e fo'i 128 'e 'alu e peseti 'e 50 ia ki he kau *consultant*, 'ikai, he 'ikai ke pehe ka ko e me'a mahalo ko e me'a eni na'e fakahu'aki 'e...ko e ha 'oku ke pehē ai 'e fika 'uluaki, mālō.

S.'Akilisi Pohiva: Ko e kole atuu ke mou fakamolemole'iange e motu'a ni pea 'oku ou fakamālō atu ki he Fakafofonga ko enii he 'ene fakamaama maii na'a maama atu ai ha ni'ihii. Ko e poini ko e na'a ku 'ai 'anenaii ko ia tofuu pe eni na'a ne 'ai mai, kapau te mou me'a hifo ke fai e *home work*, ko e *home work* eni 'oku ou tala atuu 'ou 'ilo ai e lahi ko eni e Pa'anga Tokoni mo e *aids in kind* mo e *grant*, na'a ku 'osi tala atu pea u tala atu mo e tepile ke mou me'a ki ai. Ko e tala'a 'a e motu'a ni ke tau tokanga he 'omai e fu'u tokoni ko enii pea 'ikai ke tau hanga 'o muimui'i lelei kae 'alu e pa'angaa ia 'o fu'u to ia ki ha me'a 'e taha, ko 'eku poinii ia. Pea 'oku ou kole fakamolemole atu he 'eku lave ki he me'a ko enii...

'Eiki Minisita Tanaki Pa'anga: Keu tokoni atu, 'oku hala ia, 'oku hala 'aupito ho'o faka'uhinga ki he me'a ko iaa fakatatau ki he me'a na'a ke 'uluaki 'ai mai. Ko e me'a na'a ke 'omai 'e koe 'oku kehe ia mei he me'a ko ena, kuo ke 'osi mea'i pe 'e koe ko e *aid* kotoa pe 'oku ha'u 'oku ha'u ai e silini kotoa ko ia, pa'anga ki he *consultant*, pa'anga ki he *implementation*, pa'anga ki he me'a kehekehe. Ko e me'a ia 'oku pau ke felotoi e ongo faha'ii 'e ua, 'oku kehe ia mei he me'a ko ena 'oku ke fakamatala mai, ko e me'a ia ko iaa kuo pau ke fai ia. Kapau 'e faifaiangee 'o ma'u ha motu'a Tonga, lahi 'aupito e kau *consultant* Tonga ia 'oku nau totongi 'i he *price* ko iaa ka 'oku lahiange e kau muli. 'Oku 'ikai ke pehe ia te tau toe lava 'o fai ha me'a ki ai he ka tau ka fai ha me'a ki ai te nau 'alu nautolu mo e silini. 'Oku ou pehe ke ke 'ai e...'ai e fakamatalaa ke maau mo mahino ki he kakaii ka 'oku ke tukuaki'i 'e koe e fu'u me'a hala mama'o pea ke toe vilo mai koe ke ke talamai 'oku ke tonu koe !

S.'Akilisi Pohiva: Ko e ha hano kovi ki he Feitu'una e....

'Eiki Minisita Tanaki Pa'anga: Ko hono kovii he 'oku ou tui 'oku 'ikai ke mahino kia koe e me'a 'oku ke talanoa ki aii he 'oku ke talanoa mai koe he ngaahi fu'u me'a kehe pea ke 'omai 'o fakamatala 'i fale ni pea mau tui atu kia koe, kuo ke talamai 'e koe 'oku 'ikai ko ia !

S.'Akilisi Pohiva: Ko e fakamatala ko eni 'oku ou fai atu ko e to'o kotoa pe mei he 'etau me'a ko eni. Ko e me'a ko e na'a ku lave ki ai 'anena'i 'oku mo'oni kapau 'oku 'i ai ha'a tau ki'i motu'a Tonga 'oku 'i ai hono sinó tau fakamālō tautolu ki ai ka ko e me'a eni. Ko e taimi ko e 'oku tu'uaki ai e me'a ko ia pea tau kumi ke 'ilo e kakai tonu ke 'ange ki ai e fu'u pa'anga ko ia.

'Eiki Nopele Tu'ilakepa: 'Eiki Sea...

S.'Akilisi Pohiva: 'Ikai, 'oleva ho'o mou 'ohoo...

'Eiki Nopele Tu'ilakepa: 'Ikai, ko au eni ia 'oku ou lea atu. 'Eiki Sea, 'oku ou tokoni atu au ki he Feitu'una, ta'ofi ā e malanga ko ee he kuo fe'unga ka tau hoko atu ki ha me'a 'e taha. Te tau faai fai pe 'etau nofo he me'a ko ee he kuo 'osi mahino kia mautolu he ko mautolu na'a mau hanga 'o fakaivia atu ke ma'u e mo'oni. Tau afe atu a ki ha me'a 'e taha he ka 'ikai te tau *consultant* 'ata'ataa pe.

Sunia Fili: Sea, ko e Fakafofonga Niuaa eni kuo maau, kole ki he Fakafofonga Niua ke tuku mai ka tau...

‘Eiki Sea Komiti Kakato: ‘Ai ai leva e ki’i miniti taha faka’osi ko enaa kae ‘atā ‘a Niua.

S.’Akilisi Pohiva: Ko ‘eku löloaa ko e ‘u puna ko eni ki ‘olunga ‘o toutou fakatonutonú. Kapau na’e tukuange mai ‘anenai kuo fuoloa ‘eku ‘osi !

‘Eiki Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga, me’a hake ki ‘olunga....mo’oni e kau tamá. Tau ki’i mālölö ai.

(Mālölö - Taimi 1500hrs.)

<008>

1530-1600

Satini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Komiti Kakato: (‘Eiki Nopele Lasike)

‘Eiki Sea Komiti Kakato: Mālō laumalie ‘a e Hou’eiki Minisita, mālō laumalie ‘a e Hou’eiki Fakafofonga Nopele, ‘uma’aa ‘a e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai.

Tau kei hoko atu pe foki ‘etau ngaue ‘i he ngaue na’e tuku hifo mei ‘olunga, ‘aia ko e fakamatala Patiseti. ‘Oku ou tui pe kuo ‘osi atu ‘a e taimi ‘o e fakafofonga fika 1 ‘o Tongatapu, kae tukuange ‘a e taimi ko’eni ki he fakafofonga ‘o e kakai ‘o Niua.

Sione Feingatau ‘Iloa: Mālō ‘aupito Sea ‘a e ma’u faingamalie. Tapu pea mo e Feitu’u na, tapu ki he ‘Eiki Palemia, ‘uma’aa ‘a e Hou’eiki Minisita, fakatapu ki he Hou’eiki Nopele, ‘uma’aa ‘a e kau fakafofonga, pehee ki he kaungaue ho fale ‘Eiki Sea.

Lau ‘e he motu’a ni ‘a e faingamalie ni, ko e faingamalie faka’ofa’ofa keu kau ‘i hono alea’i ‘a e Patiseti kuo vahe’i mai ‘e he Pule’anga ke fai ha ngaue ki ai ho fale ‘Eiki ni ‘i he houa fakakoloa ko’eni.

Sea ‘uluaki pe ‘oku ou fie fakafofonga atu ‘a e fakamālō ki he Feitu’u na pea pehee ki he ‘Eiki Minisita Pa’anga ‘i he ngaue lahi pea mo e ngaue mafatukituki kuo fai hono fokotu’utu’u ‘a e ngaahi me’a ko’eni ‘a e Pule’anga ke fakakakato ‘aki ‘a e fatongia ko’eni ‘o a’u ‘o ngata ‘i he ‘aho 30 ‘o Sune, 2011. Pea ‘i he vakai ‘a e motu’a ni ki he ngaahi fakamatala ko’eni Sea, ‘oku ‘iai ‘a e fiefia lahi pea mo e fakamālō ‘a e motu’a ni koe’uhi he ‘oku ou lave’i ‘oku ‘ikai ko e ngaue faingofua ‘eni pea ko e taha ‘eni ‘o e fatongia faingata’a, pea ‘oku makatu’unga ai ‘a e fakamālō ‘a e motu’a ni ki he ngaue lahi ko’eni kuo lava. Ka ‘oku ou fie fakaha pe heni Sea ki he Feitu’u na ‘eku faka’apa’apa pea pehee ki he Hou’eiki ‘o e Komiti Kakato kae tuku pe mu’a ke fai ha ki’i lavelave atu, koe’uhi ko e faingamalie kuo ma’u ‘e he motu’a ni felave’i pea mo e fakamatala Patiseti ko’eni.

‘I he ‘ene pehee ‘oku ou fie fakahoha’a Sea felave’i pea mo e tu’unga faka’ikonomika ko ia fakalukufua ‘o Tonga ni, hangee ko ia ‘oku haa ‘i he konga ‘uluaki 1.1 ‘i he peesi 5 pea mo e peesi 6. ‘Oku fakamatala ai ‘a e fakamatala Patiseti ki he ngaahi Tau Fakapa’anga ‘oku ‘amanaki ke fononga’ia ‘e he fale ‘eiki ni Sea.

'I he me'a 'a e 'Eiki Minisita Pa'anga 'i he fakamatala fakalukufua 'a e fakamatala felave'i pea mo e budget statement, 'oku hanga 'e he motu'a ni 'o tokanga'i 'oku ho'ata mei ai pea 'oku mahino lelei 'Eiki Sea 'a e too lalo 'a e tu'unga faka'ikonomika 'o e fonua. Pea ki he motu'a ni 'oku ho'ata mei ai 'a e ngaahi mo'oni'i me'a pea 'oku fakamo'oni ki ai 'a e motu'a ni pea mo e fakakaukau Sea, 'oku haa sino mai ki he fonua fakalukufua.

Ko e taha 'o e mo'oni'i me'a 'oku fie fakahoha'a kiai 'a e motu'a ni 'Eiki Sea 'oku malava ke tokanga'i 'ehe motu'a ni kuo lahi 'a e ngaahi pisinisi lalahi kuo mate mo tapuni ho fonua 'i he ngaahi 'aho ni. Pea 'oku ou tui 'oku me'a pe kiai 'a e Feitu'u na 'Eiki Sea 'i loto Nuku'alofa, 'oku 'iai 'a e ngaahi pisinisi mo e ngaahi kautaha lalahi kuo nau pekia 'o hangee ko e fakatapu kuo fai 'Eiki Sea. Pea 'oku 'iai pe mo e ngaahi pisinisi 'e ni'ihi 'oku nau kei lele pe ka 'i he fakatonulea koe 'a e motu'a ni 'oku nau kei lele ngā vaivai pe Sea. 'Oku ou tui kapau 'e fakamo'oni kiai 'a e Feitu'u na 'Eiki Sea 'i he ngaahi tukui kolo, lahi 'a e fanga ki'i pisinisi tautaha tautefito ki he ngaahi falekoloa, tapuni kotoa 'a e si'i fale koloa 'o e matu'a Tonga. Ka 'oku hangee 'oku tokanga'i 'e he motu'a ni 'Eiki Sea 'oku kamata ke fakautuutu mai pe lahi ange 'a e 'asi mai 'a e ngaahi fale koloa 'o e matu'a muli ko e kau Siaina, pea 'oku ou tui pe Sea 'oku 'iai pe 'a e ngaahi 'uhinga ki ai,ka 'oku ou tui ko e taha ia 'i he mo'oni'i me'a 'i he mahino ki he motu'a ni 'oku too lalo 'a e tu'unga faka'ikonomika ko ia 'o e fonua ni.

Ko e taha 'a e mo'oni'i me'a Sea 'oku fakakaukau pea sio ki ai'a e motu'a ni, ko e taimi 'oku ou lele holo ai 'i he hala pule'anga 'oku lahi 'a e ngaahi langa 'i he ngaahi tukui kolo 'oku tu'u ta'e 'osi pe ai, pea 'i he fakakaukau koia 'a e motu'a ni 'Eiki Sea, 'oku 'ikai ke ma'u 'e he tangata ko ia ha pa'anga fe'unga ke fakakakato 'aki 'a e me'a ngaue, pea ko e taha 'Eiki Sea 'a e mo'oni'i me'a 'oku ou fakamo'oni ki ai 'i he too lalo 'a e tu'unga faka'ikonomika'o e fonua, 'i he ngaahi 'aho ni kuo 'alu ke lahi pe fakautuutu ange 'a e si'i feinga 'a e kakai Tonga, ngaahi 'enau ngaahi koloa, 'ai pea mo 'enau ngaahi ngoue, 'omai ki he ve'e hala 'o fakatau atu ai.

Sea 'oku ou tui pe 'oku mea'i 'e he Feitu'u na 'oku 'alu ke lahi ange hono 'omi 'e he kakai 'a e fua honau nima pea mo e ngaahi koloa 'oku nau ma'u ke fakatau atu ke ma'u ha seniti ke nau mo'ui faka'aho. Pea 'oku 'iai 'a e me'apango malie 'Eiki Sea he 'oku lava ke fakatokanga'i ia 'e he motu'a ni, kuo lava honau fatongia ko hono 'omai 'enau koloa ke tuku atu 'i he ve'e hala, pea taimi tatau pe tau fakatokanga'i 'i he houa efiafi ko e ki'i kongasii pe 'oku lava ke to'o, ko e fakamo'oni ia ki he Feitu'u na Sea pea mo e Hou'eiki 'e Komiti Kakato 'a e too lalo 'a e tu'unga faka'ikonomia 'o e fonua.

'I he kuo hili na'e 'iai 'a e fanga ki'i katoanga na'e fai 'i Tokelau mama'o 'Eiki Sea, ko e katoanga fetongi koloa pea mo e pa'anga, pea na'e lau 'e he matu'a mo e finematu'a 'i he kuonga ko ia ko honau faingamalie, hange hangee ko e tefito'i pa'anga ia pe ko e sino'i pa'anga ia 'oku nau ma'u faka'aho, 'oku nau ma'u 'o tokoni ki he 'enau mo'ui faka'aho 'i he taimi ko'eni 'oku fakahoko ai 'a e katoanga ko'eni.

Sea ko e ngaahi 'aho ni koe'uhi ko e too lalo 'etau tu'unga faka'ikonomika 'oku 'ikai ke toe lava ke fakahoko 'a e ngaahi katoanga ko'eni 'Eiki Sea, pea 'oku 'iai pe mo e ngaahi 'uhinga kehekehe 'Eiki Sea pea 'oku ou tui pe 'oku mea'i ki ai 'a e Feitu'u na, ko e faka'ilonga ia 'oku ne talamai 'a e vaivai fakapa'anga 'oku fekuki mo e kakai 'o e fonua.

‘Ihe ‘ene pehee ‘oku mahino ki he motu’a ni ‘Eiki Sea ‘oku ‘iai ‘a e ngaahi me’a ‘oku ne fakatupu ‘a e palopalema ko’eni ‘oku ou talanoa ki ai, pea ‘oku ou tui na’e me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Minisita Pa’anga ‘i he fakamatala fakalukufua.

‘Uluaki ko e holo ‘a e lii pa’anga ho tau kainga mei muli, pea ‘oku ou fakamo’oni ki ai ‘Eiki Sea. Ko hono Ua, holo ‘a e folau ‘eve’eva mo e takimamata, fakamatala koe ‘oku haa ‘i he fakamatala Patiseti, 4.2 felave’i pea mo e Takimamata, ‘oku tu’uma’u pe ‘a e fefolau’aki vakapuna. Ko e folau ko’eni vaka taha he folau ko’eni he ngaahi meili ko ia ‘oku holo. Sea pea ‘oku fifili leva ‘a e motu’a nip e ko e haa nai ‘a e ‘uhinga ‘oku tu’uma’u aipe ‘a e fefolau’aki vakapuna, kae holo ‘a e fefolau’aki vaka tahi, pea ‘oku lava pe ke fakamo’oni ki ai’a e motu’a ni ‘Eiki Sea, ‘oku si’isi’i ‘a e kau folau ‘eve’eva ‘oku nau ha’u ki Tonga ni, hangee kiate au ko e ‘uhinga ia ‘oku tu’uma’u ai ‘a e fakakaukau ko’eni ‘i he folau vakapuna, ko hotau kainga pe ‘o tautolu ‘i he ngaahi ‘otumuli ‘oku nau folau mai ki heni ‘i he konifelenisi, nau folau mai ki heni ‘i Tisema ke fe’iloaki mo honau ngaahi kainga, ko e holo ko’eni ‘oku fakamatala ki ai ‘a e 4.2 ‘i he Takimamata, fakamolemole pe kapau ‘oku fai ha ngutu tamulea atu ki he ‘Eiki Minisita ko’eni, ka ‘oku ‘iai ‘a e mahamahalo ‘a e motu’a ni na’a ‘oku fu’u lahi koaa ‘a e totongi uafu ‘oku ‘oange ‘e he Pule’anga ki he ngaahi vaka meili, pe ‘oku ‘iai mo ha toe ngaahi ‘uhinga kehe felave’i pea mo e accommodation, mo e haa fua ‘a e ngaahi me’a ‘oku fai ‘a e sio ki ai na’a ko e ‘uhinga ia ‘oku ‘ikai ke toe manakoa ai ‘a e kau folau ‘eve’eva, ka ‘oku lave’i ‘e he motu’a ni ‘Eiki Seako e Takimamata hangee ko e ngaahi feme’a’aki fanongo ki ai pe me’a kiai ‘a e Feitu’u na pea mo ho fale ‘Eiki ni, ko e taha ia ‘i he tefito’i pa’anga huu lelei taha ki he kakai ho fonua.

‘Ikai ke ngata ai Sea, ‘oku haa pea mei he fakamatala ko’eni ‘a e fakangatangata hono tuku atu ko ia ‘ehe ngaahi Pangike ‘a e noo ki he kau pisinisi pea mo e kakai ‘o e fonua. ‘Oku ou tui kapau te mou me’a hifo ki he peesi 19, ‘oku haa mei ai na’e ‘iai ‘a e pa’anga ‘e 51.6 miliona, pa’anga ko’eni na’e kei puke ia ‘e he Pangike pea ‘oku tui ‘a e motu’a ni Sea ‘oku fiema’u ke tuku atu ia ki he ngaue faka’ikonomika fakalukufua ‘o e fonua.

Pea ‘oku ‘iai pe ‘a e ngaahi ‘uhinga kehekehe ‘Eiki Sea, ‘oku lava ke tuku mai ‘e he fakamatala Patiseti ko’eni ‘oku tui ‘a e motu’a ni ko e tupu’anga ia ‘o e palopalema faka’ikonomika ‘oku tau tofanga ai.

‘Eiki Sea ‘oku ‘iai ‘eku tokanga heni ki ha ngaahi fokotu’utu’u kuo fokotu’u mai ‘i he fakamatala patiseti ko’eni, hange hangee ko e ngaahi fokotu’utu’u ngaue fakapa’anga ia kuo fokotu’u mai ‘e he pule’anga ki he ta’u fakapa’anga ko’eni ka hoko mai tene lava ke kake’i hake ai pe ‘ohake ai ‘a e fonua ni ki ha tu’unga ‘oku fakafiemalie ange. Pea ‘e lava tokua ‘e he ngaahi fakamatala ko’eni ‘oku ‘omai ‘i he ngaahi fakamatala patiseti ko’eni ‘o solova’aki ‘a e ngaahi tupu’anga ‘o e ngaahi palopalema faka’ikonomika, ‘o hangee ko ia ‘oku haa ‘i he konga 1.1.

‘Oku ou kole atu Sea ki he Feitu’u na mo ho fale ‘eiki ke mou me’a hifo ki he konga 4.1, peesi 36, ‘oku ne ‘omai hangatonu ai ‘a e ngaahi fokotu’utu’u ngaue ko ia ‘oku ou fakahoha’a ki ai ‘Eiki Sea, ko e ngaahi fokotu’utu’u ngaue ‘oku tui ‘a e pule’anga ‘e solova’aki ai ‘a e too lalo ‘a e tu’unga faka’ikonomika ‘o e fonua, pea ko e ngaahi fokotu’utu’u ngaue fakapa’anga ‘eni.

Ko e ‘Uluakii Sea ‘oku haa ai ko e polokalama ki hono toe langa fo’ou ‘o Nuku’alofa, ko hono Ua ko e polokalama fakalalakaka ‘o e ‘elia ‘i kolo, pea ko hono 3 ko e langa ‘o e ngaahi hala

pule'anga, pea ko e taha 'o e faka'osi ko ia Sea 'oku 'asi ai mo e mape ki he ngaahi ma'u'anga ivi.

Sea, fakamo'oni 'a e motu'a ni ki he ngaahi fokotu'utu'u fakapa'anga mo e ngaue fakapa'anga ko'eni ke kake hake ai 'ae tu'unga faka'ikonomika, ka 'oku tui 'a e motu'a ni Sea, neongo 'e ma'u ai 'a e pa'anga ki he tupu faka'ikonomika 'a e fonua, ka 'e ki'i fuoloa si'i, pea 'i hono fakalea 'e taha 'e tuku mai ha ki'i taimi ke fai ai hono fakalelei'i 'a e ngaahi fakakaukau ko'eni mo fakahoko ai ngaahi fokotu'utu'u ngaue ko'eni, pea toki ma'u'a e pa'anga ko'eni. Pea 'oku lave'i 'e he motu'a ni 'Eiki Sea 'oku haa mei he fakamatala patiseti ko'eni he'ikaike solova kotoa ai 'a e ngaahi palopalema ai, he'ikai ke solova kotoa ai 'a e ngaahi palopalema pe ko e ngaahi tupu'anga ko'eni 'o e too lalo faka'ikonomika 'oku tuku mai, ko hotau palopalema Sea, 'oku ou faka'apa'apa lahi ki he Feitu'una mo ho fale 'Eiki kau 'oatu 'a e fakakaukau ko'eni ko e honge pa'anga. Ko hotau tefito'i palopalema ko e honge pa'anga 'o tatau pe 'a e ngaahi pisinisi pea mo e kakai 'o e fonua, pea 'oku ou tui 'oku fakamo'oni ki ai'a e kakai pea mo e hou'eiki 'o e fonua 'oku tu'u 'a e me'a kotoape, pea 'oku too lalo 'a e me'a kotoape.

'I he lau 'a e motu'a ni Sea 'oku tu'u fiema'u ke solova leva 'a e fakakaukau mo e fokotu'utu'u ko'eni 'i he vave taha 'oua 'e toe tatali, pehee 'a e faka'apa'apa lahi ki he ngaue kuo fai 'e he 'Eiki Minisita mo 'ene kaungaue, pea 'oku ou tui ko e ngaahi fokotu'utu'u kuo nau tuku mai ko'eni 'Eiki Sea 'oku faka'ofa'ofa ia 'iate ia pe, ka ko e uho pea mo e 'eliti 'o e langa faka'ikonomika 'oku tau fiema'u 'Eiki Sea 'oku nofo ia 'i he ongo me'a lalahi 'e 2 'oku faka'amu ke fai kiai 'a e fakahoha'a 'i he houa ko'eni, pea 'oku lave kiai 'a e fakamatala patiseti ki he ongo me'a 'e 2 ko'eni pea 'oku ou tui ko e tefito'i tupu'anga ia 'o e palopalema faka'ikonomika 'oku tau tofanga ai, ka 'oku 'ikai lave 'a e fakamatala patiseti ko'eni ki he fa'ahinga fokotu'utu'u ngaue fakapa'anga makehe 'e ngaue 'aki ke solova'aki 'a e ongo me'ako'eni.

'Uluaki ko e holo 'a e lii pa'anga mei muli 'Eiki Sea, pea ko hono Ua ko hono ta'ota'ofi koe 'e he Pangike 'a hono tuku atu ki he kakai 'o e fonua pea mo e kau pisinisi koe'uhi ko e lahi 'ae ta'e totongi noo.

'Eiki Sea, 'oku ou tui 'oku me'a 'a e Feitu'u na pea mo e Hou'eiki 'o e fale ki he palopalema ko'eni 'o e holo 'a e lii pa'anga mai pea mei hotau kainga mei muli, na'e me'a pe kiai 'a e 'Eiki Minisita Pa'anga 'Eiki Sea, pea 'oku ou fakamo'oni ki ai, 'oku makatu'unga 'eni 'i he too lalo faka'ikonomika 'o e ngaahi fonua muli, pea na'e 'iai 'a e me'a 'o pehee ko e taimi koe 'e kake māmālie ai 'o hangee ko e 'osi ha ta'u 'e taha pe mahina 'e 12 pe lahi ange, ko e kake māmālie aipe ia 'a e talafi pa'anga mai koe 'a hotau kainga mei muli kia kitautolu. Ka 'oku ou tui Sea 'oku feima'u ke vave koe'uhi ko e lahiange koe 'a e pa'anga koe 'e 'omai ki Tonga ni ko e tu'umalie 'anga ia 'o e kakai, ko e lahi ia 'enau fakatau, ko e mo'ui ia 'a e pisinisi, ko e totongi ia 'enau tukuhau ki he pule'anga pea mo e noo ki he pangike, pea ko 'ene sai ange ia 'etau tu'unga faka'ikonomika Sea. Ki ha taimi fakaakeake pehe ni Sea 'oku tui 'a e motu'a ni 'e vaveange 'etau langa faka'ikonomika 'okapau 'e tukuange 'e he Pangike 'a e pa'anga koe 'oku me'a ke noo 'e he kau pisinisi moe kakai 'o e fonua.

'Oku haa 'i he kongā 6.1 peesi 18 'Eiki Sea, na'e holo'aki 'a e peseti 'e 19.3 'a e noo pisinisi, holo 'aki 'a e peseti 'e 4.6 'a e noo taautaha. Psea 'oku 'asi mai leva mei he fakamatala ko'eni

Sea 'oku puke leva 'e he Pangike 'a e pa'anga 'e 51.6 miliona, pea teu pehee 'Eiki Sea ko e pa'anga ko'eni 'oku 'ikai ke vili ia 'i he fonua ke ma'u ai ha tupu ka 'oku fiema'u 'a e pa'anga ko'eni 'i he tui 'a e motu'a ni 'Eiki Sea ke tuku atu ki he ngaahi pisinisi, tuku atu kihe kakai 'o e fonua ke ngaue'i, tuku atu kia kinautolu ke nau paasi kia tekinautolu 'a e pa'anga ke 'alu mei he nima ki he nima kae fakalaka 'a e 'ikonomika 'Eiki Sea.

'I he totonu koe 'oku haa 'i he Patiseti pea mo e fakamatala 'oku 'omai 'i he Patiseti, felave'i pea mo e fokotu'utu'u mo e ngaue fakapa'anga 'a e pule'anga kene solova 'aki 'a e palopalema 'oku fakahoha'a ki ai 'a e motu'a ni 'Eiki Sea, ko e fiema'u vivili ko'eni 'oku lave ki ai, 'oku haa ia 'i he 4.1. 'Oku ou tui Sea kapau teke me'a hifo pe ki ai ki he peesi 36, ka 'oku fie fakamamafa 'a e motu'a ni Sea 'oku 'ikai ke lave 'a e ngaahi fokotu'utu'u fakapa'anga ko'eni kene faka'ai'ai 'aki 'a e kakai 'o e fonua pea mo e ngaahi pisinisi ke tuku atu ha ngaahi noo mo ha pa'anga kia tekinautolu ke feinga'i 'aki 'a e 'ikonomika fakalukufua 'o e fonua ke kaka ki 'olunga.

Sai kapau ko e palopalema 'o e Pangike ko hono ta'etotongi 'o e noo, 'oku tui 'a e motu'a ni 'Eiki Sea 'oku tonu ke vakai'i 'a e ngaahi me'a ko ia, 'uluaki, 'oku tonu ke vakai'i 'a hono asses 'a e ngaahi noo na'a 'oku tali koaa 'e he pangike ia ha ngaahi noo ha ngaahi pisinisi lalahi ka kuo 'osi mate ia, tonu ke vakai'i na'a 'oku fehalaaki 'a hono tukuange koe 'a e ngaahi pa'anga noo, tonu ke vakai'i na'a 'oku fehalaaki 'a hono ngaue'aki 'ehe kau pisinisi 'a e pa'anga noo, na'a fakataumu'a ia ki ha me'a kehe ke ngaue'aki ia ki ha 'uhinga kehe.

'Oku tonu ke toe vakai'i 'Eiki Sea, 'oku tui 'a e motu'a ni na'e 'iai 'a e ni'ihi na'a nau kau 'i he polokalama redunt 'a e pule'anga na'a 'oku palopalema ai, 'iai 'a e ni'ihi 'oku nau folau atu ki muli na'a ko e 'uhinga ia 'oku hoko ai 'a e ngaahi palopalema. Ko e fanga ki'i 'uhinga ia 'Eiki Sea, 'oku ou fokotu'u atu he 'oku ou tui ko e'uhinga ia 'oku ta'ota'ofi ai 'e he Pangikee 'a e ngaahi noo 'a e kau pisinisi pea moe kakai 'o e fonua, koe'uhi ke lava ke malu'i 'a e pa'anga 'a e kakai 'oku fakahuu 'i he pangike Sea, ko e taha ia 'i he me'a na'e Tō Folofola ki ai 'a 'Ene 'Afio 'i hono Huufi 'a e Fale Alea, pea 'oku makatu'unga ai 'a e fokotu'u atu 'a e motu'a ni 'Eiki Sea 'a e fakahoha'a 'i he houa ko'eni, malava nai ke hanga 'e he Pule'anga 'o gurantee pe malu'i 'a e ngaahi pisinisi tefito hangee ko hono malu'i koe 'e he pule'anga 'a e ngaahi noo koe 'a e kau Siaina.

Sea kapau 'e pehee, ke lava 'e he Pule'anga 'o malu'i pe gurantee 'a e noo 'a e ngaahi pisinisi mo e kakai 'o e fonua, 'oku ou fakamo'oni atu kia te koe Sea, tene faka'ai'ai 'e ia 'a e Kakai ke nau toe tu'umalie ange, pea 'e vilo 'a e pa'anga 'ia tekinautolu pe, pea 'oku ou tui Sea 'e ma'u ai 'a e lelei fakalukufua. Faka'apa'apa lahi kihe 'Eiki Minisita pea mo e kaungaue kuo vahe'i kia tekinautolu ke nau fakahoko 'a e fatongia ko'eni, he 'oku ou tui Sea kuo nau 'osi mataotao fe'unga kinautolu ke fokotu'utu'u ha ngaahi founga ke fai'aki 'a e malu'i ko'eni, fa'u ha ngaahi lao, fai pea mo ha ngaahi ngaue makehe ke lava 'o siofi 'aki 'a e tangata noo 'i he pangikee pea mo e ngaahi pisinisi ke lava 'o tokanga'i lelei pea vilo 'a e pa'anga koe'uhi ko e fiema'u ia 'oku fiema'u 'e he kakai pea mo e ngaahi pisinisi.

Sea 'oku 'asi 'i he fakamatala patiseti 8.4 peesi 60 'a e me'a ko'eni, 'a e mahu'inga 'o e me'a 'oku ui ko e ponite 'a e pule'anga, pea ko e ponite koe 'a e pule'anga 'oku ou tui 'oku mea'i pe 'e he Feitu'u na mo e Hou'eiki 'o e Komiti Kakato ko e pa'anga ia 'oku noo, ko e noo ia 'a e

pule'anga mei he ngaahi Sekitoa taautaha, pea 'oku 'asi ai 'a e fakamatala ko'eni 'Eiki Sea, 'oku pukepuke 'e he ngaahi pangikee 'a e pa'anga 'e 20 miliona 'oku pukepuke 'e he ngaahi pangike.

Sea ko e fakakaukau koe 'oku tuku atu 'e he motu'a ni ke fēfee ke toe fakatau atu ha ponite fe'unga mo e pa'anga 'e 30 pe 40 miliona, koe'uhi ko e ngaahi Sekitoa taautaha mo e ngaahi Pangikee, pea tukuangeke noo mei ai 'a e kau pisinisi mo e kakai 'oe fonua. Pea 'oku ou tui 'Eiki Sea he 'ikai ha fakamole 'e taha ia 'a e Pule'anga, 'oku 'iai pe 'a e ki'i vaivai 'e hoko 'i he fakakaukau ko'eni Sea, 'e hikihiki 'a e totongi koe 'a e ngaahi koloa, ka 'oku ou tui, fokotu'u atu ki he 'Eiki Minisita Pa'anga mo 'ene kaungaue 'oku 'iai 'a e ngaahi founa te mou lava 'i sivi'i lelei 'aki mo toe fakakaukau ha ngaahi me'a 'e toe loloto ange kihe fakakaukau 'a e motu'a ko'eni.

Sea ko e me'a mahu'inga taha ki he Feitu'u ni ki he fakakaukau 'a e motu'a ni 'Eiki Sea, ke ma'u ha sino'i pa'anga 'i ha fakamole si'isi'i, pea ke tokoni'i 'a e ngaahi pisinisi 'oku faingata'a'ia fakapa'anga pea mo e kakai 'o e fonua. Pea 'oku ou tui ta'etoe veiveiua 'Eiki Sea mo e fokotu'u atu ki he Feitu'u na mo ho fale 'Eiki 'oku totonu ke tokoni'i 'e he Pule'anga 'a e ngaahi Pangikee ke noo 'a e kau pisinisi moe kakai 'o e fonua ki he tu'umalie 'a e kakai pea mo ma'u ha ki'i tupu fe'unga pe kae 'oua 'e fa'a tamate'i kinautolu.

Sea fakama'opo'opo 'a e fakahoha'a 'a e motu'a ni, ko e palopalema 'eni ko e ngaue 'eni kuo tuku mai kia tekitautilu pea kuo tau sio mata ki he ngaahi palopalema mo e ngaahi fakakaukau 'oku fiema'u ke toe tanaki atu 'Eiki Sea koe'uhi ko e langa fakalukufua 'a e kakai 'o e fonua pea mo e pule'anga. Ka 'oku ou tui 'oku hanga mai 'a e fatongia faingata'a pea ko e fatongia ia 'oku kei toe 'Eiki Sea ke tokanga'i lelei 'e he Pule'anga mo nau fakakaukau'i lelei fakapotopoto ki he lelei taha 'e ala lava ke a'usia 'e he kakai 'o e fonua fakalukufua pea ke lava ke nau 'inasi 'i he faingamalie pea solova ai 'a e ngaahi palopalema 'oku nau fekuki mo ia 'i he ngaahi 'aho ni.

Faka'osi 'eku fakahoha'a 'Eiki Sea 'oku ou faka'amu pe ke fakaa'u atu ki he Feitu'u na 'a e 'ofa lahi atu 'i he faingamalie kuo tuku mai ma'ae motu'a ni, 'anenai na'e 'iai 'a e ki'i hoha'a ho Fale 'Eiki pea 'oku ou loto pe ke fakamolū 'aki 'a e ki'i fakahoha'a ko'eni mo e tu'a 'ofa atu.

'Eiki Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito fakafongia Niua, me'a malie 'aupito ia 'oku ke me'a mai 'aki 'i he efiāfi ni ke kole ki he 'Eiki Minisita Pa'anga na'a ala tokoni atu ha'ane kole ki he Pangikee ke fakasi'isi'i 'a e tupu ko'eni 'a e pangikee kae 'ataa ke faka faingamalie'i 'a e kau pisinisi taautaha ko'eni 'oku nau....'o hangee ko ho'o fakalea....

'Eiki Minisita Lao: Tapu mo e Sea, ko e me'a pe Sea he 'oku 'ikai ke toe kau ai 'a e 'u noo ia koe ki mu'a.

'Eiki Sea Komiti Kakato: 'Ai pe ke si'i kau atu 'a e tu'unga matu'a ne nau noo atu ki mu'a ke ma'u si 'anau faingamalie ka neongo ia, me'a mai fakafongia fika 2 'o Tongatapu, 'oo, tukuange ke ki'i me'a mai 'a e 'Eiki Minisita Pa'anga ke holoki hifo 'a e tupu 'a e Pangike.

'Eiki Minisita Pa'anga: Fakamālō atu Sea, ko e fiema'u pe keu ki'i lave atu ki he me'a ko'eni 'a e fakafongia mei Niua. 'Oku ou fakaālō ki he fakafongia, pea malie 'ene fakamā'opo'opo

pea mo 'ene hanga koe 'o 'anolaiso 'a e palopalema, pea ne fakahaa mai ko e palopalema ko e 'ikai ke 'iai ha pa'anga.

Sea 'ikai ke 'iai ha pa'anga 'a e Pule'anga pea 'ikai ke 'iai ha pa'anga 'a e kakai, ko e ngaahi pangikee ia 'oku lahi pe 'enau pa'anga ia 'a nautolu 'o hangee pe ko e fakamatala koe na'e fai 'e he fakafongā. Pea 'oku ne fokotu'u mai leva ko e founa koeke fakalelei'i 'aki 'a e palopalema ko'eni mo fakavavevave 'a 'etau fakakake faka'ikonomika, ke feinga'i ke toe faingamalie ange 'a e noo mei he ngaahi pangikee.

'Eiki Sea 'oku ne fokotu'u mai foki ke hanga 'ehe Pule'anga 'o 'ai ha ngaahi noo fakaloto fonua, he ko e 'uhinga 'e hanga leva 'e he ngaahi pangikee 'o fakatau 'a e ngaahi ponite ko ia, pea ngaue'aki leva 'a e pa'anga ko ia ke tuku atu ke fakapa'anga 'aki 'a e ngaahi pisinisi pe ko e noo mei ai 'a e ngaahi pisinisi, pea mo e guarantee 'a e ngaahi noo 'a e ngaahi pisinisi.

'Eiki Sea 'oku ou fakamālō pe au ki he fakafongā pea mo e fakakaukau malie ko'eni 'oku ne 'omai, ka ko e ngaahi me'a ia 'oku feinga 'a e pule'anga ke 'oua 'e toe kau 'i he ngaahi me'a ko ia, ko e 'uhinga he ko e ngaahi me'a ia 'a e Sekitoa taautaha 'oku tuku pe ia kia tekinautolu ke nau...ko e me'a pe 'a e Pule'anga 'oku fai ko hono feinga'i ke fai hono fatongia regulator, pea ko hono fatongia koe kene hanga 'o malu'i 'a e ngaahi ngaue 'oku fai ke 'oua 'e fu'u fakaaao ha taha pe fai ha ngaue 'oku 'ikai ke fe'unga mo taau, ka e tukuange pe ke fai pe 'e he Pangikee ia 'enau ngaue totonu koe 'a nautolu, 'aia na'e 'iai 'a e tokanga ia 'a e fakafongā ki he founa koe 'oku fai'aki koe hono hanga 'e he Pangikee 'o vakai'i koe 'a e ngaahi noo.

Me'apango ko e founa ia 'a e ngaahi Pangikee 'oku ou tui au 'oku 'ikaike tonu ia ke fai ha'a tau feinga ke tau kaunoa 'i he ngaahi founa koe 'a e Pangikee. Ko 'enau palopalema koe 'i he taimi ni ko e 'uhinga ko e lahi koe 'a e fehalaaki 'i he fai koe 'o 'enau founa totonu 'aee koe na'e totonu ke nau fai 'o hoko ai koe 'a e ngaahi noo koe 'oku 'ikaike lava 'o totongi, pea hoko ai 'a e ngaahi palopalema, 'aia 'oku tau 'amanaki he'ikai ke toe hoko ha me'a pehee 'i he kaha'u kae lava ke lele lelei pe 'a e ngaahi ngaue faka pangikee ia mo nautolu koe 'oku nau fiema'u 'a e ngaahi noo mei he pangikee.

'I he taimi tatau pe foki kuopau ke hanga 'e he Pangikee 'o malu'i 'a e pa'anga koe 'a e kakai 'oku fakahū koe 'i he Pangikee, he kapau he 'ikai ke nau hanga 'o tokanga'i 'a 'enau ngaahi ngaue faka noo, ko e me'a leva 'e hoko ko e pa'anga koe 'a e kakai 'oku fakahuu koia 'i he ngaahi pangikee, 'a 'eni koe 'oku toe noo atu koe 'e he ngaahi pangikee, he'ikai ke lava ia 'o totongi, pea ko e me'a leva 'oku hoko kuopau leva ke hanga 'ehe ngaahi pangikee 'o feinga'i ke tapuni 'a e pa'anga ko ia, 'a e me'a ko'eni koe na'e hoko koe 'i he tu'unga ko'eni 'oku 'iai 'a e ngaahi pangikee 'i he taimi ni, hanga leva 'e he kau ma'u 'inasi 'o toe fakahuu mai 'a e pa'anga ki he sino'i pa'anga koe 'ihe pangikee ko e 'uhinga ke tapuni'i 'aki 'a e pa'anga koe 'a e kau fakahuu pa'anga ke 'oua 'e mole 'enau pa'anga.

Pea ko e me'aia koe 'oku fai koe 'a e tokanga koe ki ai, 'oku 'iaipe 'a e fakakaukau 'a e pule'anga ia ki he ngaahi founa 'e ala tokoni ke faka faingofua'i pea faka'ataa ange 'a e ngaahi me'a koe ke tokoni ki he ngaahi pisinisi mo e ngaahi me'a koe 'e lava ke toe longomo'ui ange ai 'a e ngaue 'a e ngaahi pisinisi, ka ko e pehee koe ke huu hangatonu atu 'a e pule'anga 'o kau 'i he ngaahi me'a ko ia, pea 'oku mama'o 'aupito 'a e fakakaukau ia 'a e pule'anga mei he ngaahi fakakaukau ko'eni 'oku 'omai ko'eni 'e he fakafongā.

‘Eiki Sea Komiti Kakato: Fakafofonga Ha’apai kataki ‘o fakamo’ui ‘a e me’a fakaongolea.

‘Uliti Uata: ‘Eiki Sea ko ‘eku ki’i fakaloloto atu pe ki he me’a koia ‘oku malanga kiai ‘a hoku kaungaa fakafofonga. ‘Oku ‘ikai ko ha ‘uhinga atu ia ke mou omai ‘o kaunoa ‘i he me’a ‘a e pangikee mo e kakai, ka ‘oku ‘iai ‘a e policy ‘a e ngaahi fonua ‘oku nau fakatafe atu ha pa’anga ke fakahuu ki he pangikee, pea nau tu’utu’uni ki he pangikee ke nau noo atu ki he kakai, ‘i ha founa tupu ma’ama’a, mahalo ko e founa ia na’e fai atu ai ‘a e malanga ke fakamahino mai ‘a e tafa’aki ko ia, kae ‘oua teke faka’ata’ataa koe ia.

‘Eiki Minisita Pa’anga: Sea kimu’a ke fai ha feinga altu ia ki he pangikee ke nau noo ko e me’a ia ‘oku fiema’u ‘e he pangikee ke nau noo, ko e ‘uhinga he ‘oku makatu’unga ‘a ‘enau ma’u koia ‘enau tupu pea mo e ngaue koe ‘oku nau fai ‘i he fai atu ‘a e noo, pea ‘oku ou tui au ‘oku mate ‘a e pangikee ia’i he fie noo, ka ko e palopalema ‘eni ke ’iai ‘a e kakai noo te nau lava ‘o totongi ‘a e noo ‘o fakatatau ki he fiema’u ‘a e pangikee, pea ‘ikaike ngata ai pea ‘i he taimi tatau pe ko e ngaahi noo koe ‘oku ‘omai koe ‘i he kole noo mei he pangikee ‘oku lava ke fakakaukau’i lelei mo ia ‘e he pangikee ko e me’a ‘e lava ‘o totongi.

‘Aia ‘oku ou tui ko e me’a ia koe ‘oku fetaulaki koe mo e pangikee, me’apango pe ko e ‘uhinga ko e ngaahi palopalema ko’eni na’a nau fetaulaki mo ia ‘i he ngaahi noo palopalema ‘aia ‘oku nau lolotonga feinga ke nau fakaakeake mei ai ‘i he ngaahi taimi ko’eni, pea toe esia ai foki mo e fonua, uesia ai mo e ngaahi pisinisi, ko e ‘uhinga ko e ‘ikai ke lava ke ngaue’i lelei ‘aki ‘a e ngaahi faingamalie koe ‘o e pa’anga koe na’e faingamalie koe ke fai ‘aki ‘a e ngaahi ngaue koe ‘i he taimi ko ia, koia pe Sea. Mālō.

William Clive Edwards: Kau ki’i fehu’i pe mu’a ki he ‘Eiki Minisita. Ko ‘eku fehu’i mo ‘eku tokanga Sea ki he ngaahi noo ko’eni ‘oku ‘ikai ke lava ‘o totongi kae hanga ‘e he Pangikee ‘o fakatau pea to’o ‘o meimei ta’e’aonga pea fakatau li’aki atu ‘a e me’a kae kei mo’ua pe ‘a e tangata koia, ‘aia te tau pehee ko e tu’unga fakatu’utamaki ki he fonua ‘a e taimi koe ‘oku too ai, hangee ko e ngaahi kautaha..... <001>

Taimi: 4.00 – 4.30 Efiafi.

William Clive Edwards: (hoko atu).... Sea ‘o taki miliona pea to’o ‘e he Pangike ia pea ‘omai ki ai ‘a e kakai ia ke nau *liquidate* fakatau atu ‘a e me’aa. ‘Osiange ia Sea, ko e me’a koe na’e mahu’inga ‘o pehe ‘e ma’u ai ha miliona ‘oku ‘ikai ke ma’u ha me’a ia ai. Hanga ‘e he Pangike ia mo e kaungae ia ‘o fakatau li’aki he ‘oku ‘ikai ha maketi, hono fakatau ‘a e ngaahi koloa ko ia. Ka ko e fehu’i ia Sea ‘oku pehe. ‘i he tu’unga koe ‘oku fakatu’utamaki pehe ki he fonua, pea ko e fehu’i ia. ‘Oku lava nai ke fakakaukau’i ‘e he Pule’anga ke fakasi’isi’i ‘a e maumau ki he fonua? Ko e maumau lahi pea mole lahi ki he kakai, pea toe langa lahi ‘i he feinga ki he kaha’u ke fakalelei’i ‘a e ngaahi maumau ko ia. Mahino ‘a e alepau ia ‘a e Pangike mo e tokotaha ko ia ki he noo. Ka ki he tu’unga faka’ekonomika ki he fonua ‘oku fakailifia.

Hange ko eni Sea. Na’e ‘i ai ‘a e Pule Pangike ia ‘i Tonga ni, ‘ai ‘a e ‘u noo pea ‘ai ki ai mo ‘ene noo, ka kuo malolo ia mei he Pangike he kuo ‘ikai ke ne lava ‘o totongi ‘ene noo. ‘A ia ko

e tangata eni na'a ne fale'i 'a e Pangike mo e 'u me'a kehekehe ki he noo. 'Oku ne toe a'usia pe 'e ia 'a e palopalema ko ia. Ko e ha hono 'uhinga? Ko e vaivai 'a e ivi faka'ikonomika 'a e tokotaha 'oku ne noo. Pea 'oku 'ikai ko ha me'a ia Sea ke te malava 'o pule'i , 'oku te faingata'a'ia ai ka ko e taimi koe 'oku te 'i ai pea 'oua 'e fakatau li'aki noa'ia pehe'i 'a e koloa 'a e kakai, he taimi 'oku kau mai ai 'a e Pule'anga hono ta'ota'ofi kae totongi.

'Oku 'i ai 'a e fa'ahinga ia Sea 'oku nau totongi vaeua, 'oku 'ikai tuku 'a e totongi ia ka 'oku kei fa'ao pe 'e he Pangike ia. Ka ko e ivi pe 'o e tokotaha ko ia. Kuo liliu foki 'a e ngaahi me'a fakapa'anga, pea 'oku faingata'a'ia 'a e kakai . Ko e kole ki he Pule'anga. 'Oku 'i ai ha founa ke nau lava 'o alea mo e Pangike ke ki'i tolotoloi hange ko e me'a 'oku fai 'i Nu'usila, me'a 'oku fai 'i 'Aositelelia mo 'Amelika. Ta'ota'ofi 'a e Pangike 'i hono fa'ao 'a e koloa 'a e kakai he 'oku hoko ai 'a e maumau lahi 'i he fonua. Pea 'oku hoko ia 'i Tonga he taimi ni. Ko e ha e me'a 'oku 'ikai ke tau lava ai 'o fai ha me'a mo e ngaahi Pangike? Pea te nau fu'u mole 'aupito pea 'e maumau 'a e koloa 'a e kakai? Ko e me'a ia 'oku fai ki ai 'a e kole Sea. Pea 'oku ou kole atu 'Eiki Minisita 'oku mohu faiva 'a e feitu'u na ki he ngaahi me'a ke fai. Ko e kole atu ke 'ai ha ki'i me'a ke tokoni ki he kakai 'o e fonua he ko e taimi faingata'a eni. Ko ia pe Sea. Malo.

'Eiki Sea 'oe Komiti Kakato: Malo 'aupito Fakafofonga Fika 3 'o Tongatapu. Me'a mai 'Eiki Minisita Pa'anga.

'Eiki Minisita Pa'anga: Sea. 'Oku 'i ai pe 'a e mo'oni ia 'a e Fakafofonga Fika 3 'o Tongatapu ki he ngaahi faingata'a ko enii. Pea 'oku fai pe 'a e talanoa ia mo e ngaahi Pangike 'i he taimi kotoa pe mo e kole kia nautolu koe'uhi ke 'oua te nau fai ha fa'ahinga ngaue 'e lava ke toe maumau lahi ange 'a e ngaahi maumau koe 'oku hoko 'i he taimi ni. Ka ko e palopalema, he 'oku 'ikai keu lava 'e au 'o fakamaau'i 'a e ngaahi founa ngaue 'a e ngaahi Pangike. Ka ko e me'a koe 'oku ou 'ilo ki aii. Kapau 'e lava ke ngaue ha tokotaha 'oku 'i ai 'ene ngaahi faingata'a'ia mo e Pangike. 'Oku lava pe 'e he ngaahi Pangike 'o lava ke fai ha ngaahi tokoni, 'e lava ke malu'i 'a e koloa 'a e tokotaha ko ia ke fakasi'isi'i 'a e maumau, pea lava ke fai ha alea ke holoki 'o e noo mo e totongi.

'Oku 'i ai 'a e fa'ahinga 'e ni'ihi 'oku 'ikai ke nau tali 'enautolu 'a e ngaahi fokotu'utu'u koe 'oku 'oatu mei he Pangike ke nau ngaue fakataha. Pea ko e fa'ahinga ko ia 'oku hoko ai 'a e ngaahi palopalema 'o hange ko e me'a ko ia 'oku tokanga ki ai 'a e Fakafofonga. Na'e fai pe 'a e ngaue ia mo e feinga ki he ngaahi Pangike ke tokanga ange ki he ngaahi me'a ko enii. Pea ko e founa ngaue foki 'a e ngaahi Pangike 'i he taimi ni'ihi. Ko e vave ange koe 'a 'enau hanga 'o fakama'opo'opo 'a e palopalema, ko e vave ange ia kia nautolu 'a e faingamalie ke nau toe kake hake mei he tu'unga faingata'a koe 'oku nau 'i ai. 'A ia ko e tautoloi 'o 'enau fai 'a e ngaue ko ia 'oku nau fai pea 'oku mo'oni pe 'a e Fakafofonga ia, he 'oku si'isi'i 'a e Maketi pea 'ikai ke ma'u 'a e mahu'inga totonu 'oku ala ke ma'u.

Ka ko e palopalema eni 'o e Maketi si'isi'i kuopau ke hoko pe ia pea te tau fetaulaki pe tautolu mo ia 'i he taimi kotoa pe 'i he anga koe'e 'etau mo'ui fakapa'anga 'i he ngaahi Pangike, 'a ia 'oku hoko 'i he ki'i fonua ni. Ka kuopau pe ke fai ha kole ki he ngaahi Pangike na'a lava ke fai ha tokoni ki he lelei taha. Malo Sea.

'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato: Malo 'aupito 'Eiki Minisita Pa'anga.

William Clive Edwards: Ki'i 'oatu pe 'a e me'a ko eni ke mea'i 'e he 'Eiki Minisita. 'Oku 'i ai 'a e fo'i *case* 'e tolu, taki valu kilu nima mano fakataha mo e *interest* ki ai 'oku laka 'i he taki miliona. Na'e 'ikai ha *assets* fe'unga ia ka na'e 'i ai 'a e pau'u ia 'i loto 'i he Pangike mo e tama koe'e na'a ne fa'u 'a e fo'i me'a 'o lavea ai 'a e matu'a Tonga 'i he taimi ni, pea 'oku 'i ai 'a e matu'a Tonga' 'oku kei fai 'a e fakatonutonu ki he me'a ko ia 'oku lolotonga fai.

Sea, 'oku fiema'u mai 'e he Pangike ia 'enau pa'anga. Pea 'e tu'u mole ia. Ko e me'a 'oku fai ki ai 'a e tokanga ia 'a e motu'a koe'e na'a ne langa hono fale pea feinga ke nofo ai, pea to'o 'a e Fale ia pea mole mo e 'api pea 'e iku ia 'o 'alu pea he 'ikai ha pa'anga ia ki he Pangike. Ko e fa'ahinga me'a ia Sea 'oku totonu ke tau fakakaukau ke malu'i ha founa ke lava 'o fai kiate kinautolu. Ko e kau tama koe'e 'a ee na'a nau kakaa, he 'oku lahilahi 'a e me'a pehee 'i he Pangike 'oku sai pe kinautolu ia, ka ko e matu'a koe'e ha'a nautolu 'a e fale. Ko e fanau mo e 'api ke fai ki ai 'a e tokanga.

'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato: Malo 'aupito Fakafongonga Fika 3 'o Tongatapu 'a e malanga malie 'aupito. Ko e me'a ni 'oku 'ikai lava 'e he Pule'anga 'o fa'u ha Lao ke pukepuke 'aki ki he Pangike, kae'oua 'e tukuange 'a e Pangike ken au fa'ifa'iteliha pe 'i he fonua. Ka ke fa'u pe ha Lao ke control 'aki 'a e fa'ahinga tupu ko eni na'e loto mamahi ai 'a e Fakafongonga Niua. Tataha hake 'a e fu'u tupu ia ki 'olunga. Malo 'Eiki Minisita.

'Eiki Minisita Tanaki Pa'anga Humai: 'Oku ou tui pe na'e 'i ai 'a e To Folofola ki ai 'a 'Ene 'Afio, kau ki he me'a 'oku hoko 'i he Pangike, pea 'oku ou tui pe 'e 'i ai pe ha taimi 'e fai ha ngaue ki ai, he 'oku kei nofo pe ai 'a e Finangalo 'o e Tu'i.

'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato: Malo 'Eiki Minisita, ka e me'a mai ai leva 'a e Fakafongonga Fika 1 'o e kakai 'o Ha'apai.

'Uliti Uata: Tapu mo e 'Eiki Sea, pea tapu mo e Hou'eiki memipa 'o e Fale Alea. Kou kamata pe 'i he peesi 19 - 6.2 'i he ngaahi totongi tupu Sea. Na'e malanga lelei 'aupito 'a e Fakafongonga Niua 'i he ngaahi me'a 'oku hoko koe'e 'o tupunga ai 'a e to lalo 'etau 'ikonomika. 'Eiki Sea, ko e taimi ni kuo holo hifo 'a e tupu 'oku foaki 'e he ngaahi Pangike ki he fakahu pa'anga ki he peseti pe 'e 3.25, kae kei tu'umau 'ene tupu totongi no atu ki he peseta 'e 13. Ko e fu'u gap ko ia Sea 'oku tau ta'e tokanga ki ai ka 'oku ne hanga 'o laiki hotau fonua ni. Na'a mau hanga 'o fokotu'u 'i he Komiti Pa'anga 'a e Fale Alea na'e kau mai ki ai 'a e Minisita Pa'anga, pea na'e ui 'a e ngaahi Pangike 'o nau omai 'o mau fakataha. Pea na'e mahino leva Sea

‘oku ‘ikai malava ‘e he Pule’anga ia ‘o fai ha tu’utu’uni pau mo malohi ke regulate ‘aki ‘e he ngaahi Pangike hono fakalele ‘a e founga faka-komesiale ‘i Tonga ni.

Pea ‘oku ou tui pe ‘oku ‘i ai ‘a e hoha’a na’a ‘ilonga ange kuo fefeka atu pea tapuni ‘a e ngaahi Pangike pea nau ‘alu. Ka na’e a’u ki ha tu’unga Sea ‘oku mau ongo’i he na’e tali pe ‘i he fakataha ko ia, pea na’e kau ai pe mo e Minisita Pa’anga. Ke hanga ‘e he Pule’anga ‘o ‘omai ‘i he tokoni ko eni ‘oku fa’a ‘omai ha taha mataotao ke ne hoko ko e Consultant ki he Pangike Pule’a Tonga ni. Pea ‘oku mau kei fakaongoongoatu ‘Eiki Minisita ki he me’a na’e ‘oatu ‘i he ‘etau fakataha. Pea ‘oku te’eki ke mau fanongo ki ha me’a, ka ‘oku ke mea’i pe ‘a e me’a ‘oku hoko ki he Pangike ‘i he taimi ni. ‘Oku ou pehe ‘oku fu’u vaivai ‘aupito ‘a e ngaahi tu’utu’uni fakapule’anga, fakapangike pule ‘oku ‘ave ki hono fakalele ko eni ‘etau ngaahi Pangike.

Sea, kou fanongo ‘i he Media. Na’e ‘i ai ‘a e tokotaha Siaina na’a ne no mei he Pangike ‘a e 10 miliona. Pea ‘oku ‘i ai ‘a e fakatumutumu lahi ‘i he lahi ‘oe pa’anga koe ‘i Tonga ni kae tuku ange pehe’i ‘a e me’aa. Pea ko e tukuange pehe’i ‘a e ngaahi no ko ia, pea kovi ‘a e ngaahi no ko ia pea fua hia ai ‘a e kakai ‘o e fonua. Tupu mei he ‘ikai malava lelei ‘a e ngaahi fokotu’utu’u lelei ‘a e ngaahi founga ngaue ke muimui ki ai ‘a e ngaahi Pangike. Na’e fe’au’auhi ‘a e ngaahi Pangike Sea, ko e nounou ‘enau pa’anga ngaue pe ko ‘enau liquid fund. ‘Alu ‘a e tupu Sea ‘o a’u ki he 12, 15 interest. ‘Ohovale pe kuo nau to ki lalo. Na’e kole tokoni ai ‘a e Westpac ki he Pule’anga pea nau fakahu atu ‘enau pa’anga ki ai ‘o tokoni kia nautolu ‘i he ki’i taimi nounou.

‘Eiki Sea, ko e ‘uhinga ‘a e fu’u fetu’aki ko eni. ‘Oku ‘ikai ke pau ‘a e tu’utu’uni mo e fokotu’utu’u fakalele pangike ‘a e Pule’anga Tonga. ‘Oku fa’iteliha ‘aupito pe ‘a e ongo Pangike ia, he ‘oku ‘ikai ke lava ‘e he Pangike Pule pe ko e Pule’anga ‘o lea atu ki he ongo Pangike ‘oku fu’u ngalivale ‘ena tupu ‘oku ‘ai ‘i he fu’u taimi honghe pa’anga ko eni. Pe ko e ha e me’a 3.25 ‘a e fakahu pa’anga kae ‘alu ‘a e tupu ‘o e noo ia ‘o peseti ‘e 13.

Sea, fanongo mai ‘a e kakai ‘o e ngaahi fonua mo e ngaahi Pangike ‘o nau pehe pe ko e ha e me’a ‘oku hoko kiate kitautolu. Ko e tu’u ko eni he taimi ni Sea, ka ‘ikai ko eni ‘e me’a mai ‘a e Minisita Pa’anga.

‘Eiki Sea ‘o e Komiti Kakato: Ko e fakatonutonu Fakafofonga. Me’a mai ‘Eiki Minisita Pa’anga.

‘Eiki Minisita Pa’anga: Malo Sea. Ko e me’a koe ‘a e Fakafofonga ‘o pehe koe peseta ‘e 13 ‘o e noo pea peseti 3.25. Sea, ‘e lava pe ia ‘i ha ngaahi fo’i no taautaha ka ko e ‘avalisi koe ki he peseti ‘o e ngaahi noo. ‘Oku ‘ikai ha ‘avalisi ‘oku a’u ki he 13 he ‘oku meimei ‘i he 11 pe mo e 12 ‘i he taimi ni. Pea ‘i he taimi tatau pe ko e ‘avalisi koe ‘o e fakahu pa’anga. ‘Oku ‘i he peseta ‘e 4 mo e konga he ‘oku ‘ikai tukukehe ha ngaahi me’a taautaha, ko e faka’avalisi eni ‘oku fai ki ai ‘a e fakahoha’a. ‘A ia ‘oku ou fie fakatonutonu he ‘oku mahino pe ‘oku ki’i kehekehe ‘a e ‘avalisi ‘i he taimi ni mo e ngaahi fika koe ‘oku ‘omai ‘e he Fakafofonga. Ko e ngaahi fika ia kuo tau ‘osi situ’a kitautolu mei ai.

Pea ko e me'a tatau pe 'oku me'a ki ai 'a e Fakafofonga 'a e koe na'e fai tu'utu'uni ki ai 'a e Komiti Pa'anga. Na'e 'osi fai 'a e talanoa mo e Pangike Pule pea 'oku hanga pe 'e he Pangike Pule ia 'i he ngaahi tokoni kehe, 'o'omai 'a e fa'ahinga koe 'oku fiema'u ke nau fai 'a e ngaue ko eni, he ko e 'uhinga ia 'oku 'ikai ke mau toe fai ha ngaue 'emautolu 'i Falepa'anga, ke 'omai 'a e kau mataotao koena 'oku fiema'u 'e he Pangike Pule, he 'oku 'omi hangatonu pe ia 'e he Pangike Pule ke 'omi kiate kinautolu. Malo Sea.

'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato: Me'a mai 'a e Fakafofonga Fika 1 'o Ha'apai.

'Uliti Uata: Katakai pe 'a e 'Eiki Minisita, na'a pehe 'oku ou fakafo'ituitui ki ai. Ka 'oku ou mateaki'i Sea 'a e tu'unga ko eni, he 'oku fakamatalili kiate au he 'oku 'ikai lava 'e he Pule'anga 'o fai ha ngaue ki he ongo Pangike. Ko e fakataha koe na'a mau fai na'e lea lahi 'a e kau fakataha he na'e 'i heni katoa 'a e kau Pule. Mou 'ofa 'o tukuhifo 'a e tupu mo e pa'anga no atu kitu'a kae lava 'a e kakai 'o noo, ke tukuange ke vilo 'a e 'ikonomika.

Sea, ko e me'a koe na'a nau fakaha 'i he 'osi 'a e fakataha ko ia ko e peseti 'e 0.25 'a e ki'i me'a 'oku nau tukuhifo ki lalo ke fai 'aki 'a e me'a koe. 'I he taimi tatau na'e 'osi fai 'atu 'a e kole kiate koe 'Eiki Minisita Pa'anga, 'i ho'omou hanga 'o hiki 'a e pa'anga tupu koe 'i he fakahu pa'anga tukuhau. 'Ikai te ke fai 'e koe ha ngaue ki ai. Ko e me'a ia 'e taha na'e hanga 'e he kakai 'o fetukutuku 'enau pa'anga 'o fakahu holo 'i he ngaahi feitu'u. Ko e 'asinga ai 'a e tolalo 'a e ki'i tupu 'oku 'omai 'e he Pangike ko e 3.50 pea toe hili 'e he Pule'anga 'a e peseti 'e 10 hiki mei he peseti 'e 3. 'Oku 'ikai ha faka'ai'ai ia Sea. Ko e me'a ia 'oku ui ko e nono'o 'a e nima mo e va'e.

'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato: Ko e fakatonutonu.

'Uliti Uata: Ko e kole ki he 'Eiki Minisita ke fai ha me'a he 'oku tau faingata'a'ia fakapa'anga.

'Eiki Minisita Pa'anga: Katakai Fakafofonga. Ko e 'uhinga he 'oku 'omi pe 'e he Fakafofonga ia 'a e ngaahi me'a ia ke fai hano fakatonutonu atu. Sea, ko e me'a ko eni 'oku tokanga ki ai 'a e Fakafofonga ki he Tukuhau. Ko e lau eni koe ki he tupu ko eni 'a e fakahu pa'anga. 'Oku mo'oni 'a e Fakafofonga ko e Tukuhau kimu'a na'e peseti 'e 3. Ka na'e 'ikai ko e pehee ko e peseti 'e 3. Ko e peseti 3 na'e to'o 'e he Pangike 'o fakahu mai 'i he Pule'anga, ka 'i he taimi tatau pe ko e taimi koe 'oku fai 'a e fakamatala pa'anga 'a e tokotaha koe 'oku fakahu pa'anga pea ma'u ai 'a e tupu 'i he'ene fakahu pa'anga. 'Oku fiema'u ke ne totongi 'a e Tukuhau ki he tupu ko ia, 'a ia ko e Tukuhau ko ia 'oku peseti 'e 10 pe toe ma'olunga ange ai.

Sea, ko e 'uhinga koe 'oku hiki ai 'o peseti 'e 10. Pea 'oku 'ikai ko e 'uhinga ia 'oku ta'e fie fai 'e he Pule'anga ha me'a ki ai, he ko e me'a ia 'oku hiki ai 'o peseti 'e 10 he ko e tu'unga totonu pe ia 'o e pa'anga hu mai ko e peseti 'e 10. Ko e 'uhingaa ia he kou fie fakamahino pe 'a e me'a ko ia ke mahino ki he Fakafofonga. Na'e 'ikai ko e 'uhinga ko e peseti koe 'e 3 kimu'a, ko 'ene ngata'anga ia, ka ko e kamata pe ia hono to'o ka kuopau ke 'ave 'a e fakamatala Tukuhau 'a e tokotaha ko ia pea toki fai leva hono fakatonutonu ki ai. 'I he taimi ni 'oku 'ikai

ke toe fiema'u ia ke 'ave ha fakamatala tukuhau, ka ko hono 'uhingaa ia 'oku hiki ai mei he peseti 'e 3 ki he 10 he ko 'ene to'o pe ko ia pea ko 'ene 'osii ia,pea 'ikai toe 'ave ha fakamatala tukuhau. Malo Sea.

'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato: Malo 'Eiki Minisita.

'Uliti Uata: Sea, ko e taha ia 'o e ngaahi *policy* fakapule'anga mo fakapangike fiema'u ke malohi hono fokotu'utu'u he na'e totonu ke fakakaukau'i he ko e fakahu pa'anga 'a e kakai 'i Tonga ni, 'oku totonu ke 'i ai ha me'a ke faka'ai'ai 'aki 'a e fakahu pa'anga 'i Tonga ni. Ko e taimi koe 'oku hiki ai 'a e Tukuhau, tukuhau'i 'a e tupu. 'Oku feinga leva 'a e tokotaha fakahu pa'anga 'i ha feitu'u ke 'ave ki ai 'ene silini ke ma'u ha'ane tupu pea si'isi'i hono tukuhau'i. Fakakaukau ia 'i he tanaki Tukuhau 'ata'ata pe. Ko e taimi koe 'oku tolalo ai 'a e tu'unga faka'ekonomika. 'Oku fiema'u 'e he Pule'anga mo e fonua ke lahi ha kakai ke fakahu silini 'i Tonga ni, ke lelei 'etau pa'anga malu'i, ke lelei 'etau *reserve* koe 'oku ma'u. Pea 'oku 'ikai ko ha fokotu'utu'u ia Sea ke kei fai 'e he Pule'anga 'i he ngaahi 'aho ni. Mahalo ko e me'a ia na'e Folofola 'aki 'e he Tu'i 'i he fakaava koe 'o e Fale Alea.

'E fa'u 'a e ngaahi Lao ki he Tukuhau mo e ngaahi me'aa, pea ko e 'uhinga ia 'ene me'a na'e fakahoha'a ki ai. Lolotonga 'a e tolalo pehee 'a e tu'unga fakapa'anga 'o e fonua, ko e me'a 'a e Pule'anga 'oku fai ke fa'u ha ngaahi policy ke faka'ai'ai 'a e fakahu pa'anga mai ki Tonga ni moe noo ke fai. Kapau kou pehe na'e fiu fakaongoongo mai 'a e ngaahi Pangike ke fengae'aki fakataha mo e Pule'anga Sea, he ko kitautolu kau ai 'a e Pangike ke faingamalie ai 'i he me'a ko enii. Ko e fakamatala ko eni 'oku fai ki ai 'a e fakamatala ko eni, hanga 'e he Pangike 'o hiki 'a e fakafefeka ko ee 'oku ne hanga 'o tuku atu 'a e noo ki tu'a. Pea ko e ola 'o e fakafefeka ko ia 'oku 'ikai ke 'alu 'a e kakai 'o noo. Tangutu ai 'a e fu'u liquid fund 'a e Pangike 'o meimei tola 'e 20 miliona 'o 'ikai ke ala ki ha taha ia.

Sea,ko e fakaha mai ia ko e policy pa'anga 'a e Pule'anga 'oku vaivai. 'Oku 'ikai ke u fiema'u ke tukuhifo 'a e ngaue ko eni 'a e Minisita, ka kou kole atu. 'Oku tau faingata'a'ia fakapa'anga mo e kakai 'o e fonua ni, pea 'oku totonu ke fai 'a e ngaue ko ia ke longomo'ui pea mo'ui mo e kakai 'o e fonua felave'i mo e me'a ko eni ke mou talanoa pea fa'u mo ha tu'utu'uni, pea fekau 'a e Pangike ke nau muimui ki ai. Pea kapau 'oku 'ikai ke nau fie fai ki ai pea nau fa'iteliha kinautolu pe 'oku fie pisinisi heni pe te nau fie 'alu. Ka 'oku 'ikai ko ha'aku talaatu, ka ko e faka'amu 'a e ngaahi Pangike Sea, ko hono 'itengia kinautolu 'e honau kau Taki mei honau ngaahi 'ulu'i 'Ofisi koe ki ai ki he ngaahi maumau koe 'oku fai 'i he'enu ta'e tokanga hono tufa noa'ia 'o e noo ki he kakai, pea kuo fele 'a e ta'e totongi 'o e noo. Ko e ngaahi *policy* ia na'e totonu ke 'unu'unu atu 'a e Pangike Pule ke na ngaue vaofi mo e Pangike Pule.

He na'e totonu ko e taimi pe koe 'oku nounou ai 'a e pa'anga 'i he ngaue 'a e Pangike, pea 'oku tonu ke fehu'i 'e he Pangike Pule. Ko e ha 'a e me'a 'oku hoko ki ho'omou ngaue? Ko e taimi ia Sea 'oku hu ai 'a e ngaahi *policy* mo e ngaahi fakatonutonu mo e Pangike Pule fakataha mo e Pule'angaa. Pea 'oku ou kole atu kiate koe Minisita Pa'anga, 'oku 'ikai ke u malanga ke

tukuhifo ho'o ngaue, ko e kole atu pe mou 'ofa mai 'okutau faingata'a'ia kotoa pe'i he taimi ni. Fai mo mou fai ha fokotu'utu'u ke lava ke tau nga'unu ai mo fa'u ha fa'ahinga fokotu'utu'u faka'ai'ai.

Ko ho'omou ngaahi noo ko eni 'oku mou fai, kuo talamai 'e he 'etau *Budget Statement* kuo fu'u 'ova 'aupito 'a e noo kuo mou fai, pea 'osi ange 'a e ngaahi fu'u noo lalahi kuo mou fai 'oku 'ikai ha noo ia ai ke langa 'aki 'a e ngaahi Sekitoa kumi pa'anga. Ko e ngaahi noo ko ia ko e 'omi ke langa'aki 'a e fale. Sea, taimi hala 'aupito 'a e faka'ikonomika ke fai ha toe ngaahi langa 'i he taimi to ko eni 'a e pa'anga he ko e Maketi 'oku pule. He na'e tonu ke fa'u 'e he Pule'anga ha fa'ahinga *policy* ke tufaki ki he fonua ni, ngaahi Siasi, Pule'anga ngaahi Sosaieti ke 'oua 'e toe fai ha langa 'i he taimi ni. Tau tu'uma'u 'i he fo'i me'a 'oku tau ngaue 'aki 'i he taimi ni 'i ha fo'i ta'u 'e tolu kae 'oleva ke nga'unu 'etau 'u me'aa ki 'olunga pea tau toki ala fakataha ki ai.

Sea, tau lea pe ki he me'a ni kuo tau mamahi, pea 'oku ou tui pe 'oku 'ikai totonu ke tau toe fefusiaki pe fetuhuaki, kae li mai 'e he Pule'anga ki loto 'a e la'i pele ke tau ala kotoa ki ai 'ongae ki ai. Malo Sea ko ena kuo 'osi 'a e taimi.

'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato: Malo 'aupito Fakafofonga Fika 1 'o Ha'apai. Mahalo te u 'oange leva 'a e toenga taimi ko eni ki he 'Eiki Minisita Pa'anga ke ne me'a mai felave'i mo e ngaahi me'a ko eni 'oku fai ki ai 'a e laungaa mo e ngaahi noo koe 'oku lalahi ke fakapekia atu ia 'oua 'e toe totongi. Malo atu ia. Taimi eni ke me'a mai 'aki 'e he Minisita Pa'anga.

'Eiki Minisita Pa'anga: Sea, 'oku mo'oni 'aupito pe 'a e ngaahi me'a 'oku fai. Ko e anga foki ia hotau loto 'i he taimi koe 'oku tau fetaulaki ai mo e faingata'a. Ka kuopau pe ke tau vakavakai fakalelei ke 'oua 'e pule'i kitautolu 'e hotau loto, kae fai 'aki 'a e fakakaukau koe 'oku lelei. He ko e me'a koe 'oku mahino mai koe 'i he me'a ko eni, he 'oku 'ikai ke pehee ia 'oku ta'e tokanga 'a e Pule'angaa ki he ngaahi tokanga ko eni mo e ngaahi fiema'u ko eni. 'Oku 'i ai 'a e tokanga lahi ia pea mo e hoha'a 'a e Pule'anga ia ki ai. Pea hange ko e ngaahi me'a ko eni fekau'aki mo e langa. Sea, kapau na'e 'ikai ke hoko ha maumau ia 'i Novema 2006, he 'ikai ha fu'u noo pehe ia pe ha'atau toe holomui ke fai 'a e langa ko eni. Kou tui kuo tau laka atu tautolu ki mu'a he ko e me'a kehe ia. 'I he taimi tatau pe Sea, kapau te tau vakai ki he ngaahi ta'u koe 'i he kuohili 'a e ngaahi fakamole he kou fie lau pe heni he na'e 'ohake'e he Fakafofonga Fika 1 'a e ngaahi noo ki he ngaahi ngaue fakalalakaka mo e 'u me'a. Ko e kongala lahi 'o e 'u noo ko ia ko e noo fekau'aki mo e ngaahi langa 'o e ngaahi sekitoa productive mo e ngaahi Sekitoa ngaue'i koe 'o e fonua 'a e Ngoue mo e Toutai mo e Takimamata.

Ko e ha leva 'a e me'a koe 'oku tau 'i ai he taimi ni? Ko e fe leva 'etau ngaahi *invest* na'e fai 'i he ngaahi ta'u ko ia? 'Oku 'ikai ke pehe ia 'oku ta'e tokanga 'a e Pule'angaa, ka 'oku fai 'a e tokanga ke toe fakalelei'i 'a e anga 'o 'etau 'inivesi.

'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato: Fakafofonga 'oku 'i ai ha me'a 'oku ke tokanga ki ai?

‘Uliti Uata: Kataki pe ‘Eiki Minisita ke ‘oatu ‘a e ki’i me’a ko eni.

‘Eiki Minisita Pa’anga: Sai pe me’a mai.

‘Uliti Uata: Sea, ko e me’a koe ‘oku malanga ‘aki ‘e he ‘Eiki Minisita na’e ‘i ai ‘a e ngaahi teuteu ki he afaa, ‘i ai mo e vela mo e ngaahi faingata’a ‘e hoko. Pea te tu’u leva mo ‘ete teuteu ko ia ‘o fai ‘aki ‘ete ka mou ‘alu moutolu ‘o fai ‘a e fatongia kehe.

‘Eiki Minisita Pa’anga: Me’apango pe ko e ‘uhinga foki na’e ‘ikai ‘amanaki ‘a e ngaahi pisinisi ia ‘e hoko ‘a e fa’ahinga me’a ko eni na’e hoko. Ka ‘oku ‘ikai ke u toe fie lave au ki ai Sea, he ko e ‘uhinga kuo ‘osi tuku ia ki mui. Ko ‘etau feinga eni ke tau laka atu ki mu’a. ‘I he taimi tatau pe ko e ngaahi Sekitoa ko eni ‘oku fai ‘a e tokanga ki ai. ‘Oku ‘osi ‘i ai pe kapau te mou me’a fakalelei ki ai. Na’e me’a mai ‘a e Fakafofonga Fika 1 fekau’aki mo e anga ko eni ‘o e vahevahe. ‘I he tepile 16 ‘i he *Appendix C* pea ko e ngaahi fika ko ia ‘oku ngata pe ‘i he 2008 mo e 2009. Ko ‘ene a’u mai koe ki he ‘Esitimeti ‘o e 2010 mo e 2011. Ko e Ngoue ‘oku si’isi’i taha ‘ene holo koe ki lalo. Kapau te tau fehoanaki tau pehe kapau ko e Malu’i na’e 4.7 ‘a e Malu’i 2004 mo e 2005. ‘I he’ene a’u mai koe ki he ‘Esitimeti ko eni ‘oku ‘ikai ke a’u ‘a e Malu’i ki he 6 miliona. Ko e Potungaue ki Muli na’e 4.9 2004 mo e 2005. ‘I he ‘Esitimeti ‘i he taimi ni ‘oku 6.8 pe. ‘A ia ko e me’a leva ‘oku fiema’u ke fakamahino, ‘oku ‘i ai ‘a e feinga ‘a e Pule’anga ke *reallocate* pe ko e toe vahevahe ko e ‘uhinga ke toe fakatokanga’i ange ‘a e ngaahi ngaue mahu’inga, he ko e taha ‘a e me’a mahu’inga ‘oku tokanga ki ai ‘a e ‘Esitimeti ko eni, ko hono malu’i ‘o e kakai ke ‘oua te nau fu’u - tautau tefito kiate kinautolu koe ‘oku lava ke nau uesia ngofua ke lava ke nau tauhi pe ha tu’unga he ‘ikai ke fu’u tolalo fefe ‘a e tu’unga ko ia.

Pea ‘i he taimi tatau pe kei fai pe ‘a e ngaue ‘a e Pule’anga ‘i hono feinga’i ke tokoni’i ‘a e ngaahi Sekitoa ko eni. He kapau te tau vakai ki hono fakakatoa ko eni ‘o e ngaahi Sekitoa ko eni, ‘a ia ‘oku pehe koe ko e ngaahi Sekitoa *productive* pe Sekitoa Ngaue. ‘Oku lahi pe ‘a e ngaahi pa’anga tokoni ‘oku ‘alu ki he ngaahi Sekitoa ko eni. Pea ‘oku ‘ikai ke pehe ko e pa’anga koe ‘a e Pule’anga ‘oku ‘alu ki ai, ka ‘oku toe lahi mo e ngaahi tokoni ‘oku ‘alu ki he ngaahi Sekitoa ko eni. ‘A ia ‘oku fai pe ngaue ia ke tokoni’i ‘a e ngaahi Sekitoa ko eni. Ko e me’a koe ‘oku faka’amu ki ai, ke toe lahi ange ‘a e ivi ke fakahoko ngaue ‘a e ngaahi Sekitoa ko eni kae lava ke toe lahi ange ‘a e me’a koe ke fakahu atu ke tokoni’i ‘a e ngaahi Sekitoa ko eni, kae lava ke toe nga’unu vave ange ‘a e ngaahi Sekitoa ko eni ki mu’a. Ko ia pe ‘Eiki Sea, malo.

‘Eiki Sea ‘o e Komiti Kakato: Malo ‘aupito ‘Eiki Minisita.

‘Etuata S. Lavulavu: ‘Eiki Sea ‘e sai pe ke u ki’i tokoni pe ki he ‘Eiki Minisita Pa’anga.

‘Eiki Sea’oe Komiti Kakato: Me’a mai Fakafofonga Fika 1 ‘o Vava’u.

‘Etuata S. Lavulavu: Ko e ‘uhinga he ‘oku toutou me’a mai ‘oku fai ‘a e tokanga ki ai ‘a e Pule’anga ki he me’a koe na’e me’a atu ki ai ‘a e Fakafofonga Tongatapu mo e Fakafofonga Ha’apai. Ko e kole fakamolemole ki he ‘Eiki Minisita Pa’anga, ke fai ha ngaue ki ai he taimi ni.

Ka 'oku 'ikai ke fai pe ha tokanga ki ai, tokanga ki ai kae fai ha fa'ahinga fokotu'utu'u ke ha 'oku fakahoko ha ngaue ki ai he taimi ni, pea ko e ki'i kole pe ia. Malo.

'Eiki Sea 'oe Komiti Kakato: Te ke toe ki'i kole mo koe Fakafofonga 'Eua.

Sunia Manu Fili: Tapu mo e Sea. Tapu mo e Hou'eiki Memipa 'o e Komiti. Sea, ko e ki'i toenga taimi ko eni Sea 'oku ou loto ke fai ha ki'i fehu'i ki he 'Eiki Minisita Lao. 'I he Patiseti pe 'aneafi na'a ku fai 'a e ki'i fakahoha'a.

'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato: Fakafofonga, 'oku ou 'amanaki au ke ke kole atu ki he 'Eiki Minisita Pa'anga ke tamate'i atu ha fanga ki'i 'u noo 'e ni'ihii. Kapau ko ho'o kole fakalao 'a koe ki he Minisita Lao he'oku tau Siasi fakataha, pea tau toki 'ai tautolu. Mou kataki Hou'eiki mou tui kote. Kuo pule 'a taimi mou kataki pe.

Sunia Manu Fili: Sea, ko e fakahoha'a 'a e motu'a ni. Na'a ku fakahoa'a 'aneafi Sea he 'oku 'i ai 'a e fakaanga ki he mafai 'e ua te na pule'i 'a e Patiseti ko eni. Ko e ki'i fehu'i ko eni ki he Minisita Lao ko e ha 'ene fokotu'utu'u? Na'a toki fai 'a e Fili ia 'i Novema kae toki kamata pe 'a e Pule'anga fo'ou ia 'i Siulai ta'u hoko na'a hala 'eku faka'uto'uta ki he mafai 'e ua te na pule'i 'a e Patiseti ko eni. Ko e ha nai 'ene fokotu'utu'u 'i he Lao ko eni 'oku 'ai ke fakahu mai 'i he Patiseti ko eni?

'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato: 'Eiki Minisita Lao me'a mai.

'Eiki Minisita Lao: Sea, kataki sai pe. 'Oku 'i ai 'a e 'u Lao Sea. Ko 'ene 'omai pe pea 'e kau katoa pe ai 'a e ngaahi fiema'u 'a e Fakafofonga.

'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato: Malo 'aupito 'Eiki Minisita. Fakafofonga Fika 3 'o Tongatapu, tui ho kote kataki. Fakamalo atu Hou'eiki kuol ava atu 'a e kongia lahi 'o 'etau ngaue 'o e uike ni. Neongo pe na'e houhou 'a e tahi 'aneuhu, ka 'oku tau fakafeta'i pe ki he 'Eiki 'oku 'alomalie 'a e efiafi ni.

Hou'eiki! Tau liliu 'o Fale Alea.

'Eiki Sea 'o e Fale Alea: Hou'eiki fakamalo atu ki helava lelei 'etau ngaue. Fakamanatu atu pe'a e Komiti ki 'apongipongi kuo 'osi tufa atu kiate kimoutolu 'a e 'u pepa ki ho'omou fakataha 'apongipongi 'i he 2 efiafi, pea kuo 'osi fakamafai'i atu ia mei he Fale ni ke fakahoko 'a e ngaue 'a e Komiti ko ia.

Fakamanatu atu pe Minisita Lao ki he ngaahi Lao fekau'aki mo e Liliu 'o e Konisitutone 'oku fiema'u ke fai ha ngaue ki ai ke fei mo tuku mai koe'uhi ke me'a ki ai 'a e kau memipa. Ko hono faka'osi pe koe'uhi ko e Tu'utu'uni ko eni 'oku 'asi mai ai 'a e kongia ko eni ki he 'Eiki Sea 'i he Kupu 23 ke ne fili 'e ia ha taha ke ne fai 'etau lotu 'i he pongipongi Monite. Tokoni Palemia kole atu mu'a ki he feitu'u na k eke fai mu'a ha'atau lotu ki he pongipongi Monite. Malo.

Tau toloi ko eni ki he pongipongi Monite 'i he haafe 'a e hongofulu.

Kelesi

<002>

APPENDIX:

'ASENITA

'ASENITA FIKA 12/2010

**HOKOHOKO 'O E NGAUE 'A E FALE ALEA KI HE 'AHO NI,
TU'APULELULU KO HONO 17 'O SUNE, 2010.**

1. LOTU
2. UI 'O E FALE
3. 'EIKI SEA 'O E FALE ALEA
4. LAO FAKAANGAANGA KI HE FAKAHU ATU PA'ANGA KI HE NGAAHI
NGAUE 'A E PULE'ANGA 2010/11 ('ESITIMETI FAKAANGAANGA 'A E
PULE'ANGA)
5. PALANI NGAUE 'A E 'ATITA KI HE TA'U FAKAPA'ANGA 2010-2011
6. NGAAHI ME'A MAKEHE
7. KELESI

FAKAIKIKI E FEME'A'AKI E HOU'EIKI MEMIPA

'Aho 17 'o Sune 2010

0930hrs

Kamata 'a e Fale 'aki hono hiva'i 'a e Lotu 'a e 'Eiki

Ui 'o e Fale

Me'a 'a e Sea ke fakatokanga'i ange kuo 'osi tufa atu 'a e palani ngaue 'a e 'Atita ke fai ha me'a ki ai ko e 'uhia ke fai hano vaki'I lolotonga hono alea'I 'o e patiseti pea 'oku fai atu ai 'a e kole atu ai ki he hou'eiki fakafofonga fili kenau m'ea mai 'apongipongi ke fai ha brief kiai mo e kau ngaue 'a e 'Atita.

Hoha'a 'a e 'Eiki Minisita Ngaue felave'I pea mo e me'a na'e fai kiai 'a e feme'a'aki he 'aho Tusite 'o felave'I pea mo e accountability pea moe transparency (pule lelei pe ko e ngaahi me'a sivi) 'o pehe 'oku 'ikai ke ngaue. Pea na'e fakatata 'aki 'e he Fakafofonga fika 'uluaki 'o pehe na'ee tu'utu'uni 'e he Tu'I ke to'o 'a e pa'anga (12m) ke fakalelei'I 'aki 'a e Palasi. 'Oku fepaki eni pea mo e kupu 70 he 'oku 'ikai ke mo'oni 'a e tukuaki'I ko 'eni pea kuo 'osi fanongo 'a e kakai ia he me'a ko 'eni.

Fokotu'u

Pea 'oku fokotu'u atu kapau he'ikai ke 'omai 'e he fakafofonga ha fakamo'oni pea tau vakai'i ange 'a e kupu 70 'o e Konisitutone kuo maumau'I 'e he Fakafofonga fika 'uluaki 'aki hono 'omai 'a e ngaahi me'a ta'e mo'oni ki he Fale ko e tu'utu'uni 'e he Tu'i 'I he Fakataha Tokoni ke to'o 'a e pa'anga 'e 12m ke langa 'aki 'a e Palasi.

Tali 'a e Fakafofonga Fika 1 'oku 'i ai 'a e press release 'a e office of the Lord Chamberlain pea ko e public document.

10am toloi miniti 'e 15 ke fai hano vakai'I 'o e presss release ke liliu faka-tonga pea tufa.

Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea ko e tu'utu'uni 108 'a e Tohi Tu'utu'uni 'a e Fale Alea 'oku felave'I moe tu'utu'uni 109 mo e 110, 'a ia 'oku fakaha ai he fakahu 'a e launga ki he Komiti Privileges pea koe fatongia 'a e Komiti ni kenau sivi'i pe 'oku totonu 'a e launga ni. 'I he'ene

pehe, 'oku totonu ke fokotu'u ha Komiti Privileges. 'Ikai ke ngata ai ko e me'a ko eni na'e hoko 'i he Komiti Kakato pe 'oku totonu ke tuku atu ki ai.

S. 'Akilisi Pohiva – Ko e me'a na'ane me'a aki ko e anga ia 'ene faka'uhinga'i 'a e press release 'oku 'omai mei he Lord Chamberlin's Office.

'Eiki Sea- Fakatatau ki he kupu 109 'oku ou fokotu'u atu ke fokotu'u mai a ha Komiti ko e 'uhia he 'ikai ke lava ke tau veteki 'etautolu ia 'a e isiu ko eni pea poupu ki ai 'a e Minisita Lao koe 'uhi he 'ikai ketau lava 'o mavahe mei he 'isiu ko'eni.

Clive- Ko e me'a na'e me'a 'aki 'e he Fakafofonga ko e anga ia 'o 'ene faka'uhinga'i 'o e Press Release pea ke fakakaukau'i lelei pe 'oku tonu ketau kei hoko atu he 'oku tali mai e Patiseti.

Fokotu'u mei he 'Eiki Minisita Lao ke tautau toko tolu mei he Tepile pea tuku atu a ki he Komiti ke 'omai ha'anau findings.

Malolo miniti 'e 15

Fokotu'u 'o e Komiti Tu'uma'u ki he Privileges pea poupu ..**tali 14-8**

Hou'eiki Memipa...

Minisita Lao, Tu'ivakano, 'Eseta

Tu'iha'ateiho, Filelakepa, Lasike

Clive, Sunia, Lavulavu

Fokotu'u pea poupu ke kamata 'a e ngaue 'a e Komiti he 1400 'o e Falaite 18/6/2010 **tali 17-0**

Mālōlō ho'ata 'a e Fale

Hoko atu e feme'a'aki taimi 1430

Liliu 'a e Fale 'o Komiti Kakato.

'Akilisi Pohiva 'oku ne fiema'u 'a e mafai tu'utu'uni 'o e Tu'I, pe 'oku kei 'I ai nai ha mafai faka executive 'o e Tu'i.

Samui Vaipulu- Ko e mafai 'o e Tu'I kuo 'osi momoi ka 'oku kei laumalie pe 'a e Lao lolotonga, 'oku te'eki ke tau tali 'a e ngaai Lao 'oku ne fakalao'i 'ae me'a koia.

'Akilisi Pohiva-Ko hono vahevahe koia 'o e patiseti ki he ngaahi Potungaue, 'oku 'ikai ke fenapasi ia mo e me'a 'oku tau faka'amu ki ai. Ko e MAFFF na'e hiki 'aki pe 'a e 20% ka e hiki

‘aki ‘a e Defence, Foreign Affairs, PMO ‘a e ‘ova he 100% pea ‘oku tonu ke tau fehu’I pe ‘oku fakatonuhia’I nai e me’a vahevahe koia. Totonu ke tau tokanga’i ‘a e ngaahi Potungaue ‘okunau fakatupu koloa.

Hoha’a ki he ngaahi no ‘a e Pule’anga pea ke fakama’ala’ala mai he Minisita Pa’anga pe ko e ha ‘a e me’a ‘oku hoko kihe ngaahi toenga no ‘oku ha mai ‘ihe tepile 20. Ko e ngaahi no ‘I hono ‘omai kihe Fale ko e fakalelei’I ‘o e ngaahi fale na’e maumau ‘I he 2006. Ko e ‘ave koia ‘o e 12m ki he Palasi ‘oku ou fehu’ia he na’e ‘ikai ke vela ‘a e Palasi ia. Kapau ‘oku ‘ave pa’anga no ia kiha ngaahi ‘u feitu’u kehe pea ‘oku ou fokotu’u atu ke ‘omai a ha \$10m ke langa’aki hotau Fale Alea, ‘Ofisi pea moe Chamber.

Ko e taha e vaivai’anga ‘e taha ‘oku tau fononga mai mo ia ko e ‘ikai ke ‘i ai ha Public Accounts Committee kene fai hono sivilisi’I ‘a hono ngaue’aki ‘a e pa’anga ‘a e Pule’anga.

Fakatonutonu mai ‘e he T/Palemia ko e Komiti ko ‘eni ko e Komiti ‘a e Fale Alea ka ‘oku ‘ikai ko ha komiti ‘a e Pule’anga, pea na’e ‘osi fokotu’u mai ‘i hono ‘omai ‘a e Lao ‘o e ‘Atita ke fokotu’u ‘a e Komiti Public Account ‘a e Fale.

‘Akilisi- fehu’ia pe ko hono ‘omai koia ‘a e vaka fo’ou, ko hai tene fakalele?? He na’e palopalema ‘a e MV Olovaha, na’e ‘iku pe ‘o write off ‘a e mo’ua koia ai ki he no ko ‘eni na’a faifai kuo maumau ‘a e fu’u tokoni mei Siapani.

‘Oku fai ‘a e tokanga makehe kihe ngaahi pa’anga tokoni mei muli he ‘oku lahi pe ‘a e to e tafe ‘a e pa’anga tokoni ia ki muli ‘i he vahenga ‘o e kau consultant ‘o hange ko e consultant ‘i he Energy Road Map ‘oku ne ma’u e vaeua miliona he ta’u pe ko e 2500 he ‘aho.

Fakatonutonu mai ‘e he ‘Eiki Palemia ‘oku ‘ikai ke mo’oni ‘a e lau ko ‘eni pea kole atu ki he Fakafofonga Fika 1 ke tuku a hono fakakonahi e kakai. Ko e tokotaha Tonga pe ‘oku ne ma’u e lakanga ko ‘eni pea ko eni kuo tau toe nofo pe ‘o tengihia ‘a e tokotaha ko ‘eni ke taufehi’a ki ai ‘a e kakai. ‘Oku ‘ikai ke mo’oni ‘a e vahe ‘oku talamai ‘e he Fakafofonga fika 1 pea ‘oku ‘ikai ke ‘i heni ‘a e tokotaha ko eni kene tali ki he tukuaki’i ‘oku fai.

‘Eiki Sea- kapau he ‘ikai teke lava ‘o ‘omai ha fakamo’oni ki he vahe ko ‘eni teu faka’ilo ko e ki he Fale Alea.

‘Akilisi- ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha’aku kaunga ‘e taha ki he me’a ni, ka ko ‘eku ‘omai e me’a ‘oku ha ‘i he pepa.

‘Eiki Sea- Kapau ‘oku hanga ‘e he ngaahi Pule’anga muli ‘o ‘omai ha ngaahi faingamalie pehe ni ki he fonua ni pea ke kau atu ai e kau fakafongga ‘o e kakai, fakafongga nopele mo e si’i kau ngaue.

‘Eiki Minisita Pa’anga Humai- Ko e me’a koia ‘a e Fakafongga fika 1 ‘oku to hahake ia, katau foki mai a ki he Patiseti.

‘Akilisi- Kapau na’a mou muimui mai ‘i he’eku malanga ‘oku ou lolotonga malanga pe au ia he loto Patiseti, he ko e Aid in Kind mo e in Cash.

Lavulavu- ko e kau consultant ko e kau fale’i mataotao pea ‘oku totonu pe kenau ma’u e ngaahi vahenga ko’eni.

‘Eiki Minisita Lao- Ko e fai pe ‘a e ke ko e hopo holo he siakale ke he. Tau nofo ma’u pe ki he ‘etau ngaue katau nofo ma’u pe he ‘etau Patiseti.

‘Eiki Minisita Pa’anga- Kapau na’e ‘ikai ke ‘i ai ha kau consultant he ‘ikai ke ma’u mai e pa’anga ia he ‘oku fiema’u ke ‘i ai ha kakai kenau teuteu’i e ngaue ke fai pea kapau ‘oku lava ha taha ‘i Tonga ni pea malo ia, ka ko e ‘uhi ko ‘etau masiva kakai kuopau ke ‘ave ‘ia ki he kakai muli.

Malolo 1500hrs.

Hoko atu e Komiti Kakato

Feinga ‘Iloa- ‘Oku ‘i ai ha fiefia lahi ko e ngaue lahi kuo fai ‘e he Pule’anga ki he Fakamatala Patiseti kae fai pe ha lave ki he tu’unga ‘o e ‘ikonomika ‘i he fonua ni. ‘Oku ho’ata mai e faka’au ke molia atu e ngaahi pisinisi ‘a e kakai Tonga kae mo’ui mai e pisinisi ‘a e kakai muli ‘a ia ‘oku mahino mai ‘oku ‘ikai ke kei ‘i ai ha pa’anga ‘a e kakai Tonga ke fakalele’aki ‘enau pisinisi.

Holo e li pa’anga meii muli

Holo e takimamata- holo he folau vakatahi kae tu’uma’u pe ‘a e folau vakapuna, he ko hono ‘uhinga ko hotau kakai pe ‘oku kei lahi ‘enau ‘a’ahia hotau ki’i fonua.

Holo hono tuku atu ‘ehe ngaahi pangike ‘a e nō ki he kakai.

Tokanaga makehe ki he fokotu’utu’u ‘oku ‘omai ‘e he Fakamatala Patiseti ke langa ‘aki e ‘ikonomika ka ‘oku ou pehe ‘e fiema’u ha taimi ia pea toki kake ‘a e tu’unga ‘o e ‘ikonomika ka ‘oku ou ‘oatu ‘a e ki’i fokotu’u fakakaukau ko’eni .Ko e uho ‘o e vaivai fakapa’anga ‘oku tefito ia he holo ‘a e li pa’anga mei muli kae ‘uma’a ‘a e ta’ota’ofi ‘a hono tukuange ‘a e ngaahi nō ki he kakai. ‘Oku totonu ke siofi ‘e he ngaahi pangike ‘a hono assess ‘a e ngaahi nō, ka ‘oku tonu

ke tukuange 'e he pangike 'a e nō ki he ngaahi pisinisi ke lava 'o vilo ke pa'anga pea ke malu'I 'e he Pule'anga 'a e ngaahi nō 'a e ngaahi pisinisi.

'Eiki Minisita Pa'anga- Ko e palopalema ko e 'ikai ke 'iai ha pa'anga 'a e Pule'anga, ko e ngaahi pangike pe 'oku 'iai 'enau pa'anga. Fakamalo pe ki he fakafofonga he fokotu'u fakakaukau ke solova 'aki hotau vaivai'anga fakapa'anga. Ka he 'ikai ke kaunoa atu e Pule'anga ia hono fa'u atu e Policy 'a e ngaahi Pangike.

Clive- ko e maumau lahi 'oku fai hono puke 'e he ngaahi pangike 'a e ngaahi koloa malu'i ki he ngaahi nō pea fakatau li'aki 'enau ngaahi koloa. 'E lava pe 'ehe Pule'anga 'o ta'ota'ofi hono puke e ngaahi koloa 'a e kakai 'o fakatau atu he 'oku si'isi'i e maketi he koe taimi faingata'a 'eni. 'Oku fai e tokanga ki he ngaahi nō 'a e kakai 'o langa 'aki honau ngaahi fale pea puke 'e he pangike ka e si'i faka'ofa 'e famili.

'Ulit-Tokanga atu ki he ngaahi totongi tupu. Ko e totongi 'a e ngaahi pangike ki he ngaahi pa'anga fakahu ko e peseti 'e tolu ka ko e pa'anga tupu (interest) ki he ngaahi nō 'oku kei tu'u ma'u pe ia he 13%, ka na'e fakatonutonu 'e he 'Eiki Minisita Pa'anga 'o pehe 'oku 'osi holo 'a e ngaahi interest 'i he nō 'o 12% pea ki he pa'anga fakahu ko e 4%.

'Uiliti Uata- Ko e ngaahi Pangike 'oku nau fa'ifa'iteliha pea fakamatalili 'a e 'ikai ke lava 'e he pule'anga 'o fa'u ha policy ke pule'i 'a e ngaue 'a e ngaahi pangike pea 'oku ha'i 'ehe ngaahi pangike 'a e nima mo e va'e 'o e kau nō. Fakafefeka 'e he Pangike 'a 'enau policy ki he nō pe 'ikai ke to e fie nō ha taha ia pea 'oku kei tauhi ai 'e he ngaahi pangike ia 'a e pa'anga 'e 20m, pea 'oku ne fakaha mahino mai 'a e 'ikai ke lava 'ehe Pule'anga 'o fa'u ha policy ke muimui ki ai 'a e ngaahi Pangike.

Fiema'u ke fai 'ehe Pule'anga ha ngaue ki hono ta'ota'ofi e kakai mo e ngaahi siasi etc mei he ngaahi langa kae 'oua leva kuo tau a'u ki ha taimi kuo malohi ai hotau ivi fakapa'anga.

'Eiki Minisita Pa'anga- Kapau na'e 'ikai ke 'i ai ha maumau he 2006 he 'ikai ke fai ha nō ia ke fakalelei'i 'a Nuku'alofa.

'Ulit- Na'e totonu ke mateuteu pe 'a e ngaahi pisinisi ia kihe ngaahi me'a ke hoko ka mou tu'u atu moutolu 'o nō ma'a nautolu.

'Eiki Sea Komiti Kakato- Fakamalo lahi he ngaue kuo lava neongo na'e houhou e 'aho ni.

Liliu 'o Fale Alea.

Kelesi.